

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(ΕΒΡΑΒΕΥΘΗ ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ)

ΤΟΜΟΣ ΕΞΗΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

1966 - 1967

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΥΡΤΙΔΗ
1967

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΝΕΥΜΑ

ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΔΙΑΚΡΙΒΩΣΕΩΣ

1. Ἡ πολλαπλῆ σημαντικότης τοῦ ὄρου « πνεῦμα ».

Ὀλίγων φιλοσοφικῶν ὄρων ἡ χρῆσις ἔχει ἐκκλίνει σήμερον εἰς τοιαύτην κατάχρησιν ὅσον τοῦ φιλοσοφικοῦ ὄρου « πνεῦμα ». Καί τοῦτο, διότι ἡ φιλοσοφία παρέλαβε τὴν λέξιν ἀπὸ τὸν γλωσσικὸν θησαυρὸν τῆς λαϊκῆς παραδόσεως (ὡς καὶ τοὺς πλείστους τῶν ὄρων τῆς), ἢ ὅποια καὶ αὐτὴ τὴν εἶχεν ἐπεκτείνει, καὶ τὴν ἐπεκτείνει εἰσέτι, ἐπὶ μιᾶς ἀπειρίας σχεδὸν νοημάτων καὶ ἀποχρώσεων. Ἐν σχέσει πρὸς ταύτας τὴν φιλοσοφικὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου διακρίνει τοῦλάχιστον τὸ προσόν, ὅτι, καίτοι καὶ αὐτὴ πολυσήμαντος, δὲν μεταβάλλεται κατ' ἀρχὴν ἐπ' ἀόριστον, ἀλλ' ἔχει προσλάβει σημασίας τινάς, ὁπωσοῦν ὠρισμένας, τὰς ὁποίας δυνάμεθα γενικῶς νὰ ἀπαριθμήσωμεν οὕτω :

α) Ὑπάρχει ἐν πρώτοις ἡ θεολογικὴ σημασία, καθ' ἣν διὰ τοῦ πνεύματος σημαίνεται τὸ τρίτον τῆ τάξει πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐνεργεῖ εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἵνα οἰκειοποιηθῇ οὗτος διὰ τῆς χάριτος (τῆς δωρεᾶς τοῦ πνεύματος) τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν. Ὁ προσδιορισμὸς αὐτὸς τῆς ἐννοίας θὰ διέφευγεν ἴσως τὴν δικαιοδοσίαν τῶν φιλοσόφων, ἂν δὲν εἶχε παραστῆ ἡ ἀνάγκη νὰ διακριβωθῇ αὐτὴ ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὅποιοι τὴν συνέλαβον καὶ τὴν ἀπέδωσαν κατὰ τὰς κατηγορίας τῆς Ἑλληνικῆς σκέψεως, καὶ δὴ τῆς Ὄντολογίας (ὁμοούσιον κλπ.).

β) Ὑπάρχει κατόπιν ἡ ἀποψις, γνωστὴ ἐκ τῆς συγχρόνου φαινομενολογίας (N. Χάρτμανν, Μάξ Σέλερ), ὑπὸ τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα ἀνάγεται εἰς τὴν ἀνωτάτην βαθμίδα τῆς πραγματικότητος ὡς ἐπιστέγασμα τῆς ὄντολογικῆς κλιμακώσεως κατὰ τὴν σειρὰν (ἐκ τῶν κάτω) : ὕλη, ζωὴ, ψυχὴ, πνεῦμα. « Ὄντολογία » ἐν προκειμένῳ δὲν εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὸν διώνυμον μεταφυσικὸν ὄρον, δηλοῦντα τὴν ἐπιστήμην τοῦ ὄντος καθ' ἑαυτὸ (ἢ ὄντος), ἀλλὰ σημαίνει τὴν ἐρευναν τῶν ὄντολογικῶν βαθμίδων, τ.ἔ. τοῦ ὄντος ὡς πραγματικοῦ (reale ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἰδεατὸν ὄν' ideale), ἐκείνου δηλ. τὸ ὁποῖον ἀπαρτίζεται ἐκ τῆς ὕλης ὡς καὶ τῶν ὑπερκειμένων στρωμάτων (τῆς φύσεως).

γ) Ὑπάρχει, τέλος, ἡ θεωρία τοῦ Ἐγέλου, κατὰ τὴν ὁποίαν πνεῦμα δὲν εἶναι οὔτε τὸ ὄν καθ' ἑαυτὸ οὔτε ἡ φύσις (τὸ ὄν ἐκτὸς ἑαυτοῦ), ἀλλὰ τὸ ὄν ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτὸ (ἐκ τῆς εἰς τὴν φύσιν ἀλλοτριώσεως) καὶ ὡς τοιοῦτο διαφοριζόμενον διαλεκτικῶς εἰς ὑποκειμενικὸν (ψυχὴν, συνείδησιν), ἀντικειμενικὸν (ἱστορίαν, δίκαιον) καὶ ἀπολύτον (τέχνην, θρησκείαν, φιλοσοφίαν). Ἐκ τῶν ἐλόψεων τούτων ἄλλοι ἐνέμειναν πρὸ πάντων εἰς τὴν τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος (Κλάγγες), ἄλλοι εἰς τὴν τοῦ ἀντικειμενικοῦ (Δίλταθ), ἄλλοι δέ, τέλος, καὶ εἰς τὴν τοῦ ἀπολύτου, ἐκ τῶν ὁποίων πρέπει καὶ πάλιν νὰ τύχη ἰδιαιτέρας μνημονεύσεως ὁ Ν. Χάρτμανν, ἐφ' ὅσον εἰς τοῦτον ὀφείλεται καὶ ἡ μεθερμηνεία τοῦ ἀπολύτου ὡς τοῦ « ἀντικειμενοποιημένου πνεύματος » (objektivierter Geist).

Εἶναι ἐκ τῆς ἀπαριθμήσεως ταύτης προφανές, θὰ δειχθῆ δὲ λεπτομερέστερον κατωτέρω, ὅτι αἱ τρεῖς ἀνωτέρω σημασίαι δὲν δύνανται εὐκόλως νὰ ἀρμονισθοῦν πρὸς ἀλλήλας. Θὰ πρέπη ἀκριβέστερον νὰ τὰς θεωρήσωμεν ὡς ἀντιφατικάς, ἐφ' ὅσον ἡ θέσις τῆς μιᾶς ὡς κυρίας ἀποκλείει τὰς ἄλλας, ἐκτὸς ἐὰν ἤθελε γίνεαι δεκτόν, ὅτι ὅλαι αἱ χρήσεις εἶναι ὀρθαὶ « καθ' ὁμωνυμίαν »· ὅτι δηλ. διὰ τοῦ αὐτοῦ ὄρου (« πνεῦμα ») ἐπιτρέπεται νὰ δηλώνται τρεῖς διαφορετικαὶ σημασίαι, πράγμα τὸ ὁποῖον ὅμως ἀποβαίνει ὀλέθριον διὰ μίαν ἀκριβολόγον ἐπιστήμην, ὡς ἡ φιλοσοφία, ὀλεθριώτερον δὲ ἀκόμη διὰ τὴν κοινὴν χρῆσιν, εἰς τὴν ὁποίαν « πνεῦμα » κατήντησε κυριολεκτικῶς νὰ σημαίη τὰ πάντα — μὴδὲ τοῦ εὐφυολογήματος ἐξαιρουμένου. Πνεῦμα, πράγματι, ὡς « Ἅγιον Πνεῦμα » προϋποθέτει μίαν ὑπερβατικὴν ἀρχὴν τοῦ πραγματικοῦ ὄντος, ἡ ὁποία ζωογονεῖ ἐξωθεν καὶ ἀγιάζει τὸν κόσμον, ἐνῶ ἀντιθέτως πνεῦμα ὡς ἡ ὑπεριτάτη ὄντολογικὴ διάστασις καταλήγει νὰ σημαίη μίαν ἀνωτέραν μὲν, ἀσθενεστέραν ὅμως τῶν κατωτέρων τῆς, περιοχὴν τῆς πραγματικότητος, ἐν ἐπιφαινόμενον ἀπλῶς τοῦ φυσικοῦ ὄντος· πνεῦμα, τέλος, ὡς σύνθεσις ὄντος καὶ φύσεως, οὐδέτερον τούτων σημαίνει — καὶ ἄρα ἀποκλείει ἀμφότερα τοῦ νὰ ἀποδοθοῦν δι' αὐτοῦ —, δηλοῖ δὲ ἀντ' αὐτῶν ἐν τρίτον, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τὴν γνῶσιν, τὴν πράξιν καὶ τὰς θρησκευτικο-αισθητικὰς ἀξίας. Εἶναι φανερόν, ὅτι πνεῦμα δὲν δύναται νὰ σημαίη καὶ τὰ τρία ὁμοῦ — διὰ τὸν ἀτλούστατον λόγον, ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην θὰ ἐδήλου τὸ πᾶν, πλὴν ἴσως τῶν κατωτέρων βαθμίδων τοῦ ὄντος, τῆς ὕλης καὶ τῆς ζωῆς, αἱ ὁποῖαι ἐν τούτοις καὶ αὐταὶ δὲν παρελείφθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας νὰ χαρακτηρισθοῦν ἐπίσης ὡς « πνεῦμα ». Καὶ ναὶ μὲν θὰ ἦτο βεβαίως θεμιτὴ μία φιλοσοφία, ἡ

ὅποια θὰ ἀπεφαίνεται, ὅτι τὸ πᾶν εἶναι πνεῦμα, ὄχι ὅμως πρὶν προετοιμάσῃ ἐτυμολογικῶς, φιλολογικῶς καὶ ἱστορικο-φιλοσοφικῶς ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον ἐννοεῖ διὰ τοῦ ὄρου διότι εἶναι πρόδηλον, ὅτι ἡ πρότασις: τὸ ὄν (ἢ τὸ πᾶν) εἶναι πνεῦμα δὲν σημαίνει ἀπλῶς μίαν ταυτολογίαν (ὁπότε οὐδένα λόγον θὰ εἶχε νὰ ἐξενεχθῇ), ἀλλὰ μίαν βαθυτέραν κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ ὄντος, ἡ ὅποια δὲν δύναται νὰ γίνῃ χωρὶς τὴν ἀναδρομὴν εἰς τὴν συνόλην ἐμπειρίαν τοῦ φιλοσοφοῦντος ἀνθρώπου. Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὅποιον νομίζω ὅτι δὲν εἶναι πλέον θεμιτόν, εἶναι ἡ καθ' ὁμώνυμιαν χρῆσις, διὰ τῆς ὁποίας κινδυνεύομεν (ιδίως προκειμένου περὶ ὄρου τόσον εὐχρήστου) νὰ ἀπολέσωμεν τελείως τὸν ἔλεγχον τῶν λεγομένων μας. Ἡ παροῦσα, κατὰ ταῦτα, μελέτη ἀπέβλεπεν ἀκριβῶς εἰς τὴν καταπολέμησιν αὐτοῦ τοῦ κινδύνου, διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν ἐπεξετάθη εἰς θέματα καθ' ἑαυτὰ βεβαίως ἀξιόλογα, τὰ ὅποια ὅμως μόνον ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς — καί, κατὰ τὴν σπουδαιότητά των κρινόμενα, ἀσφαλῶς ἀνεπαρκῶς — καὶ χάριν τοῦ περιορισμένου σκοποῦ τῆς ἤτις δυνατὸν νὰ θιγοῦν.

Ὅλιγας μόνον λέξεις θὰ εἶπω διὰ τὴν πρώτην τῶν ἀνωτέρω σημασιῶν, τὴν μεταφυσικὴν-θεολογικὴν. Καὶ τοῦτο, διότι νομίζω, ὅτι δυνάμεθα εὐκολώτερον τῶν ἄλλων νὰ τὴν ἀπομακρύνωμεν ἀπὸ τὰς ἀναλύσεις μας ὡς μὴ χρησιμοποιουμένην κατὰ κυριολεξίαν. Τὸ πνεῦμα λέγεται εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ἀμφοτέρως «πνεῦμα Θεοῦ» (Γέν. 1, 2. Κορ. α' 7, 40' 11, 3 κ.ά.) καὶ «πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ» ἢ «τοῦ Χριστοῦ» (Γαλ. 4, 6. Ρωμ. 8, 11 κ.ά.), ἐρμηνεύεται δὲ ὑπὸ τῶν θεολόγων κατὰ μὲν τὴν πρώτην τοῦ σημασίαν ὡς «ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον» (Ἰω. 15, 26), τ.ἔ. ἐξ αὐτοῦ ἔλκον τὴν πρόοδον καὶ αἰτίαν του, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ὡς «διὰ τοῦ Υἱοῦ πεμπόμενον» (Ἰω., αὐτόθι) εἰς τὸν κόσμον καὶ «πεφηνός» (Μ. Βασ. Κατὰ Ἔθνομ. I, PG 45, 336). Καὶ κατὰ τὰς δύο ἀποχρώσεις τοῦ πνεῦμα ἢ «Ἁγίου Πνεῦμα» δηλοῖ τὸ αὐτό: τὴν θεῖαν ἀρχὴν τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ κόσμου, τὴν πηγὴν τῆς δωρεᾶς καὶ τῆς χάριτος, διὰ τῆς ὁποίας ὁ κόσμος σφύζεται χωρὶς νὰ προσφέρῃ ἀντάλλαγμα, κατὰ χάριν. Ἡ ἔννοια αὕτη τῆς χάριτος δὲν ἔχει σχέσιν, οὐδὲ δύναται, πρὸς τὴν οἰανδήποτε φυσικὴν ἢ ἄλλην πραγματικότητα. Χάρις εἶναι κάτι, τὸ ὅποιον ἀκριβῶς δὲν ὑπάρχει αὐτονοήτως ὡς ὄν, ἀλλὰ τὸ ὅποιον δίδεται, προέρχεται ἔξωθεν, χωρὶς νὰ ἀγαμένεται, ὡς «δῶρημα ἄνωθεν καταβαῖνον» (Ἰακ. 1, 17). Πνεῦμα, ἐν τῇ ἔννοιά ταύτῃ, ἔχει ἐπομένως ἐν ἑαυτῷ τὴν ἔννοιαν τοῦ θαυμαστοῦ, τοῦ ἀπροσδοκῆτου, τῆς δωρεᾶς, τῆς χαρακτηριστικῆς δηλ. ἐμπειρίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀναβλύζει ἡ φιλοσοφία, καὶ δὴ ἡ πρώτη, ἡ μεταφυσικὴ. Διὰ

τοῦτο καὶ τὸ « πνεῦμα » διακρίνει αὐθαιρεσία, ἀνεξερευνητος θέλησις: *κτὸ πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ, καὶ τῆς φωνῆς αὐτοῦ ἀκούεις, ἀλλ' οὐκ οἶδας πόθεν ἔρχεται καὶ ποῦ ὑπάγει* (Ἰω. 3, 8). Αὐτὴ δὲ ἀκριβῶς ἡ αὐθαιρεσία, ἡ μεταφυσικὴ ἀπροσδιοριστία, εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται, ὡς καταφαίνεται ἀπὸ τὸ ἀνωτέρω χωρίον, διὰ τοῦ φαινομένου τοῦ φυσικοῦ πνεύματος, τοῦ ἀνέμου. Ὅπως τὸ φυσικὸν πνεῦμα ζωογονεῖ ὅπου ἂν πνεύσῃ, οὕτω καὶ ἡ πνοὴ τοῦ Θεοῦ δίδει καὶ αὐτὴ ζωὴν, φωτισμὸν, ἁγιασμὸν, σωτηρίαν ὅπου καὶ ὅταν φυσήσῃ. Ἡ θεολογικὴ, κατὰ ταῦτα, σημασία ἀπορρέει ἀπὸ μίαν εἰκόνα, εἰλημμένην ἀπὸ τὸ φυσικὸν περιβάλλον, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀποβλέπει ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ νὰ ἀποδώσῃ οἰκειότερον μίαν ἐμπειρίαν, ἡ ὁποία καθ' ἑαυτὴν ὑπερβαίνει τὴν φύσιν. Διὰ τὸν λόγον ὅμως αὐτὸν ἀκριβῶς δὲν εἶναι τίποτε περισσότερον ἀπὸ μίαν εἰκόνα: μόνον εἰς τὴν φύσιν πνέει πραγματικῶς πνεῦμα, διὰ τοῦτο καὶ μόνον εἰς αὐτὴν ἐνδείκνυται κατ' ἀρχὴν νὰ κατευθύνωμεν τὴν ἔρευνάν μας.

2. Ὑλὴ καὶ πνεῦμα.

Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἡ πρώτη εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας μνεῖα τῆς λέξεως « πνεῦμα » γίνεται εἰς τὰ πλαίσια τῆς σχολῆς τῆς Μιλήτου, διὰ τῆς ὁποίας ἐγκαινιάζεται ἡ φιλοσοφία τῆς φύσεως. Φύσις, πράγματι, σημαίνει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀποδίδοντα ἐν προκειμένῳ, ὡς παρατηρήθη ὀρθῶς, τὴν πρώτην σημασίαν τῆς λέξεως κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν διανόησιν, τὴν ἀρχὴν τῆς κινήσεως, ἐννοεῖται τῆς φυσικῆς, ἐκείνης δηλ. ἡ ὁποία προκύπτει αὐθορμήτως καὶ δὲν προκαλεῖται δι' ἑξωθεν ἐνεργείας, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν τέχνην¹. Ὡς τοιαύτη ἀρχὴ (*natura naturans*), ἀφ' ἧς παράγονται τὰ φυσικὰ ὄντα (ἡ *natura naturata*), ἡ ὕλη καὶ αἱ μορφώσεις της, ὁρίζεται ὑπὸ τοῦ Ἀναξιμένους ὁ ἀήρ, ταυτίζεται δὲ πρὸς αὐτὸν τὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἐτυμολογικῶς οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ τὸν ἀέρα ὡς πνέοντα, ἦτοι τὸν ἀνεμον. Τὸ σχετικὸν χωρίον, τὸ μόνον σφζόμενον ὁλόκληρον ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀναξιμένους, ἔχει ὡς ἀκολούθως: *οἶον ἡ ψυχὴ ἡ ἡμετέρα, ἀήρ οὐσα, συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει*². Ὁ Ἀετίος, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται ἡ παράδοσις τοῦ

1. Ἀριστοτ. Φυσ. Β 1, 191b 8 κέξ. Πρβλ. M. Heidegger, Vom Wesen und Begriff der Physis, Aristoteles Physik B I (Il Pensiero, vol. III, n. 2-3, Milano 1958).

2. Ἀετίου Συναγωγὴ 1, 3, 4 (Die I. S. Dox. 278 = Fragm. Vors., 13 B 2).

άνωτέρω χωρίου, σπεύδει ἐν παρενθέσει νὰ σημειώσῃ: «λέγεται δὲ συνωνύμως ἀήρ καὶ πνεῦμα». Καὶ ἄνευ ὁμοῦ τῆς ἐπεξηγήσεως ταύτης, ἢ παράθεσις «πνεῦμα καὶ ἀήρ», καὶ δὴ ὡς κοινὸν ὑποκείμενον τοῦ εἰς γ' ἐνικὸν τιθεμένου ρήματος (περιέχει), σαφῶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν νόησιν ἀμφοτέρων ὡς ἐπεξηγηματικῶν ἀλλήλων. Ἡ διαφορὰ εἶναι μικρά, τοῦ ὄρου ἀήρ δηλοῦντος, ὡς ἐλέχθη, τί τὸ περιεκτικώτερον καὶ γενικώτερον, ἐνῶ πνεῦμα σημαίνει εἰδικώτερον τὴν πνοὴν τοῦ ἀέρος, τὸν ἀέρα ὡς ἐν κινήσει ἐκδηλούμενον, ἥτοι ὡς ἄνεμον. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ διαφορὰ κινδυνεύει νὰ ἀπολέσῃ τὴν σημασίαν της, ἂν ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν ἐτυμολογικὴν προέλευσιν τῆς λέξεως ἀήρ (ἐκ τοῦ ἀήμι = πνέω), ὅποτε καὶ αἱ δύο λέξεις φαίνονται νὰ καταντοῦν εἰς τὸ αὐτό. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ διακριθῶσιν τὴν πρώτην ταύτην, τὴν φυσιολογικὴν, ἐννοίαν τῶν ὄρων, πρὶν ἢ ἀναχθῶμεν εἰς ἐτέραν, κειμένην ἐνδεχομένως ἐπέκεινα αὐτῆς.

Εἶναι γνωστὸν, ὅτι ἡ σύγχρονος φυσικὴ, ἐπιβεβαιούσα τὴν περι-στοιχειακῆς δομῆς τῆς ὕλης θεωρίαν τῶν ἀρχαϊκῶν φιλοσόφων, θέτει ὡς ἀρχὰς τῶν ὄντων τὰ ἄτομα, ἀπειροελάχιστα ὕλικά σωμάτια ἐλκόμενα καὶ συντιθέμενα, καὶ πάλιν ἀπωθούμενα καὶ διαλυόμενα κατὰ ἀέριον μετάπτωσιν τῶν πρὸς ἀλλήλα σχέσεων. Ἡδὴ ὁ Θαλῆς εἶχε προσέξει τὸ φαινόμενον τῆς ἠλεκτρικῆς ἕλξεως, τὸ ὁποῖον καὶ ἀπέδωκεν εἰς μίαν «ψυχὴν» ἐνυπάρχουσαν εἰς τὸ ἕλκον σῶμα¹ (ψυχὴ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀρχῆς φυσικῆς κινήσεως, τ.ἔ. τῆς φύσεως). Ἡ κατόπιν φυσικὴ θεωρία (διατυλωθεῖσα κυρίως ὡς σύστημα εἰς τὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» ἔργον τοῦ Ἀριστοτέλους) ἐστηρίχθη εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν διάκρισιν τῶν στοιχείων τῆς ὕλης εἰς γῆν, ὕδωρ, πῦρ καὶ ἀέρα, ἵνα προσδιορίσῃ τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ ὕλικου ὄντος, ψυχρότητα, ὑγρότητα, θερμότητα καὶ ξηρότητα. Ἄν καὶ φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι ἕκαστον τῶν γνωρισμάτων τούτων ἀντιστοιχεῖ εἰς ἓν τῶν στοιχείων (λ.χ. ἡ ψυχρότης — καὶ στερεότης — εἰς τὴν γῆν· π.χ. πάγος), ἐν τούτοις ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὰ στοιχεῖα διὰ δύο, ἀντὶ ἑνός, γνωρισμάτων, διὰ τῶν ὁποίων καὶ ἐρμηνεύει τὴν δυνατότητα των νὰ μεταπίπτουν εἰς ἀλλήλα. Οὕτω τὸ πῦρ (τὸ ἐλαφρότατον καὶ καθαρώτατον, «εἰλικρινέστατον» τῶν στοιχείων), ὄν καθ' ἑαυτὸ ξηρὸν καὶ θερμὸν (καὶ κατὰ τοῦτο διαφέρον τῆς γῆς, ἢ ὁποῖα εἶναι ξηρά, ἀλλὰ ψυχρά) μεταπίπτει εἰς ἀέρα, ὄντα καθ' ἑαυτὸν θερμὸν καὶ ὑγρὸν (καὶ κατὰ τοῦτο διαφέροντα τοῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον εἶναι ὑγρὸν, ἀλλὰ ψυ-

1. Ἀριστοτ. Περὶ ψυχῆς Α 2, 405a 19 (= Diels, Vars. 11 A 22).

χρόν), δσάκις τὸ ξηρὸν αὐτοῦ « κρατηθῆ » ὑπὸ τοῦ ὑγροῦ τοῦ ἀέρος. Ὁ ἀήρ, κατὰ ταῦτα, εἶναι θερμὸς (ὅπως τὸ πῦρ) ἀλλὰ συγχρόνως ὑγρὸς (ὅπως τὸ ὕδωρ), καὶ κατὰ τοῦτο διαφέρει τῆς γῆς, τῆς ὁποίας γνωρίσματα εἶναι ἡ ψυχρότης καὶ ἡ ξηρότης¹. Ἡ σχέσις δύναται νὰ ἐκφρασθῆ καὶ οὕτως: διὰ τῆς ξηρότητος τοῦ πυρός ἡ ξηρότης τῆς γῆς κατανικᾶται (« κρατεῖται ») καὶ οὕτως ἡ γῆ μεταπίπτει εἰς ὕδωρ, ἀνεμποδίστως πλέον τοῦ ψυχροῦ τῆς κρατουμένου ὑπὸ τοῦ ὑγροῦ· τὸ ὑγρὸν ἐξατμίζεται, καθίσταται ἀήρ, τοῦ ὑγροῦ τοῦ κρατουμένου (ἀποροφουμένου διὰ τῆς ἐξατμίσεως) ὑπὸ τοῦ ὑγροῦ τοῦ ἀέρος διὰ τῆς ἐνεργείας τῆς θερμότητος, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἀήρ κρατεῖται, καίτοι ὑγρὸς, χωρισμένος τοῦ ὕδατος ὡς συγγενῆς πρὸς τὸ πῦρ. Θὰ ἦτο ἀξιὸν ἰδιαιτέρας μελέτης νὰ παραλληλισθῆ ἡ θεωρία αὕτη περὶ στοιχειακῆς δομῆς τῆς ἕλης μὲ τὴν τῆς νεωτέρας ἀτομικῆς φυσικῆς, ἡ ὁποία, ἐκκινουσα καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὸ φαινόμενον τοῦ ἠλεκτρισμοῦ (τῆς ἀμοιβαίας ἔλξεως καὶ ἀπώσεως τῶν στοιχείων), μελετᾷ τὴν προϊούσαν σύνθεσιν αὐτῶν εἰς πυρῆνας, ἧτοι συγκροτήματα ὑψίστης ἠλεκτρικῆς ἰσορροπίας (στερεότητος ἢ ψυχρότητος), τὴν « ὑγρότητα » ἧτοι κινητικότητα τῶν περὶ τὸν πυρῆνα ἠλεκτρονίων (εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλονται καὶ αἱ χημικαὶ ἐνώσεις τῶν ἀτόμων εἰς μόρια· χυμεῖα ἐκ τοῦ χυμὸς, ἄρα ἐκ τοῦ ὑγροῦ), τὴν θερμότητα τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῆς διασπάσεως τοῦ πυρῆνος καί, τέλος, τὴν φωτεινότητα, ἧτοι τὴν ἐκ τῆς θερμότητος ἐκλυομένην κυματοειδῆ ἐνέργειαν, διαχωρομένην ἐπὶ τῶν πέριξ, τὸ φῶς. Ὅπως καὶ ἀλλαγῶν, ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ σύλληψις δεικνύεται καὶ ἐνταῦθα ἐν τῇ μεγαλοφυεῖ ἀφελείᾳ τῆς πρόδρομος τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης, δυναμένη ὡς ἐκ τῆς γενικότητος τῶν φυσικῶν τῆς κατηγοριῶν νὰ ἀνοίξῃ τὸν δρόμον διὰ μίαν πέρα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης σύνθεσιν τῶν πορισμάτων ταύτης εἰς μίαν νέαν φιλοσοφίαν τῆς φύσεως.

Ὅ,τι ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐν προκειμένῳ, εἶναι ἡ ταύτισις τοῦ ἀέρος ὡς τοῦ « θερμοῦ καὶ ὑγροῦ » πρὸς ὃ,τι ὀνομάζομεν « φῶς ». Ἀήρ εἶναι, ὡς εἶπομεν, τῆς αὐτῆς ρίζης πρὸς τὸ ἄημι = πνέω, μετέχει ἐπομένως εἰς τὴν ὑγρότητα, ἧτοι τὴν εὐκίνησιαν τοῦ ὕδατος. Ἄλλ' εἶναι ἄρα γε πάντοτε ὁ ἀήρ θερμὸς; Θὰ ἦτο βεβαίως δυνατόν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, χάριν τῆς συνεπείας τῆς θεωρίας του, ἐβίασε τὰ φαινόμενα νὰ ὑπαχθῶν εἰς τὸ σχῆμα του, τὸ ὁποῖον, ὡς αὐτὸς ὑπόθεσις, εἶχε τοῦλάχιστον ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν ἀπλότητα τῆς συλλήψεως. Ὅπως δὲ ὁμοίως εἶναι ἀξιὸν παρατηρήσεως, ὅτι ἡ Ὀμηρικὴ ἔννοια

1. Ἀριστοτ. Περί γενέσεως καὶ φθορᾶς Β 3 - 4, 830b 4 κέξ.

τῆς λέξεως ἀήρ σημαίνει πρωτίστως τὸ ὄρατόν, ὡς εἰς τὴν ἔκφρασιν: «Περὶ δ' ἡέρα πουλὸν ἔχευεν» (Ε 776), ὅπου ἀήρ σημαίνει τὸ πυκνὸν νέφος (καὶ ἄρα ἀκριβῶς ἔνεκα τῆς πυκνότητός του ὄρατόν), διὰ τοῦ ὁποίου ἡ θεὰ Ἥρα περιβάλλει τοὺς Ἴλπους τῆς ἀμάξης της, ἵνα τοὺς ἀποκρύψῃ. Ἄήρ, ἐπομένως, σημαίνει ἐνταῦθα τὴν δμίχλην, διὰ τῆς ὁποίας δυσκόλως ἢ καὶ οὐδὲν δύναται τις νὰ ἴδῃ. Ἡ ἀντίστοιχος λατινικὴ λέξις εἶναι ἔτι περισσότερον ἀποκαλυπτικὴ: *aura* (αὔρα· ἐκ τῆς αὐτῆς ρίζης πρὸς τὸ *ἄημι*) σημαίνει μὲν καὶ ἐδῶ τὴν ἑλαφρὰν πνοήν, τὸ πνεῦμα, ὡς καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, σημαίνει ὅμως ἐπιπροσθέτως καὶ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας μὲ τὸ ἰδιότυπον χρῶμα του, τὸ χρυσοῦν (*aurum*). Ὁμοίως εἰς τὰς Νεολατινικὰς γλώσσας «*auréole*» (Γαλλ.) σημαίνει τὸν φωτεινόν, χρυσοῦν στέφανον τὸν περιβάλλοντα τὰς μορφὰς τῶν ἁγίων, τὸν φωτοστέφανον, τὸν ὁποῖον ἀκτινοβολεῖ κέριξ αὐτῶν ἢ ἀγιότης των. Αἱ δύο, ἐπομένως, ἔννοιαι τῆς πνοῆς καὶ τοῦ φωτός ἀνεκάθεν ἔτεινον νὰ ἐκφραστοῦν διὰ τῆς αὐτῆς λέξεως, τοῦ ἀέρος, πρᾶγμα, ἄλλωστε καὶ διὰ τὴν ἀφελῆ ἀντίληψιν φυσικόν, δεδομένου ὅτι ὁ ἀήρ, καὶ αὐτὸς ὁ πνέων, ὁ ἄνεμος, εἶναι τὸ μόνον ἐκ τῶν στοιχείων, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ὄρατόν καθ' αὐτό, καθιστάμενον τοιοῦτο μόνον ὡσάκις ἡ πνοὴ του χρωματισθῆ κατὰ τινὰ τρόπον· τοῦτο γίνεται δυνατὸν δι' ὑλικοῦ τινὸς σώματος ἔχοντος διαφάνειαν, ἥτοι ἀφίνοντος δι' αὐτοῦ νὰ διέλθῃ, καθιστῶν οὕτως αὐτὸ ὄρατόν, τὸ ἡλιακὸν φῶς ἴδιόν. Δυνάμεθα διὰ τοῦτο νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ ὄρισμός τοῦ ἀέρος ὡς τοῦ «θερμοῦ καὶ ὑγροῦ» ἀποδίδει εὐστοχώτατα τὸ φαινόμενον τοῦ φωτός, δεδομένου ὅτι τοῦτο, ἐκ πυρίνης ἀρχῆς προερχόμενον, συνοδεύεται συνήθως ὑπὸ θάλπωρῆς, συγχρόνως δὲ εἶναι «ὑγρόν», ἥτοι διαχέεται ὡς τὸ ὕδωρ ἀνὰ τὸν χῶρον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ στοιχεῖα, ὡς ἄλλωστε δέχονται νῦν καὶ αἱ σύγχρονοι περὶ φωτός ὡς κυματισμοῦ θεωρίαι.

Τὸ συμπέρασμα ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἶναι, ὅτι, ἐφ' ὅσον θελήσωμεν νὰ κυριολεκτήσωμεν, δὲν δικαιούμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ πνεύματος, δὲν λέγω μόνον ἐκ τῆς φύσεως (ὡς πράττει ὁ Ἐγγελος), ἀλλ' οὐδὲ καὶ ἐκ τῆς κατωτάτης διαστάσεως ταύτης, τῆς ὕλης, ἢ ὁποία, ἐν τούτοις, συνήθως νοεῖται ὡς ἐν τελείᾳ ἀντιθέσει πρὸς τὸ πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα δίδεται ὅχι ὡς κάτι τὸ ὑπερβαῖνον τὴν ὕλην (τοῦλάχιστον ἐν τῇ ἀνωτέρω παραχθείσῃ ἐννοίᾳ του), ἀλλ' ὡς τὸ «ἀποπνευματωμένον», ἐξαυλωμένον στοιχεῖον της, ἐρχόμενον ὡς ἡ ἀπόληξις τῆς μεταπτώσεως τῶν μορφῶν της, ἢ ὕλη κατασταῖσα φῶς. Μένει τῶρα νὰ ἐξετάσωμεν ὑπὸ ποίαν ἔννοιαν δυνάμεθα, πλὴν τῆς ἀνωτέρω,

να ὁμιλῶμεν περὶ πνεύματος καὶ εἰς τὰς ἄλλας, ἀνωτέρας τῆς ὕλης, ὀντολογικὰς περιοχάς.

3. Ψυχὴ καὶ πνεῦμα.

«Ὅλον ἡ ψυχὴ ἢ ἡμετέρα, ἀῆρ οὖσα, συγκρατεῖ ἡμᾶς...». Διὰ τῆς ρήσεως ταύτης ὁ Ἀναξιμένης ἐκφράζει τὴν ἀντίληψιν, ἡ ὁποία κατ' οὐσίαν ἀνάγεται εἰς τὰς δοξασίας τῆς ἐποχῆς του καί, mutatis mutandis, εἰς τὰς λαϊκὰς δοξασίας καθόλου, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀέρινον ὄν ἢ ἄλλως — δεδομένης καὶ τῆς ρητῆς ταυτίσεως ψυχῆς καὶ πνεύματος: «πνεῦμα καὶ ψυχὴ» ἀλέγεται συνωνύμως — ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι πνεῦμα. Παρατηρήθη ὀρθῶς¹, ὅτι ὁ Ἀναξιμένης δὲν εἶχε νὰ ἐρευνήσῃ ἰδιαιτέρως μακρὰν διὰ νὰ διατυπώσῃ τὴν ταυτότητα ταύτην· ἡ ἴδια ἡ λέξις ψυχὴ οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἐτυμολογικῶς ἢ τὸ ψυχρὸν ρεῦμα (ρ. ψυ-, ἔξ ἧ; ψυχος, ψυχὴ κλπ.), τὸ ψυχρὸν πνεῦμα ἀέρος, τὸ ὁποῖον, ἐφ' ὅσον μὲν μένει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, τὸν ζωογονεῖ, ὅταν ὁμως ἀποπτῆ καὶ ὁ ἀνθρώπος ἐκπνεύσῃ, ἐπιφέρει τὸν θάνατον. Ἐκ παρομοίας ταυτότητος ἀπορρέει καὶ ἡ λατινικὴ ἔκφρασις animam efflare = ἐκπνεεῖν, δεδομένου ὅτι anima (ψυχὴ) καὶ animus (πνεῦμα· ἀνεμος) μόνον κατὰ τὴν κατάληξιν διαφέρουν. Τὴν ψυχρότητα τοῦ ζωοποιοῦ τούτου πνεύματος, τῆς ψυχῆς, ἐζήτησεν ὁ Ἀναξιμένης νὰ ἀποδείξῃ, πειραματικῶς οὕτως εἰπεῖν, διὰ τοῦ φαινομένου τῆς ψυχρᾶς πνοῆς, τὴν ὁποίαν ἐκπέμπει ὁ ἀνθρώπος, ὅταν συρρικνώσῃ καὶ πυκνώσῃ τὰ χεῖλη, ἰσχυρίσθη δέ, ὅτι ὁ ψυχρὸς οὗτος ἀῆρ δύναται νὰ ἐκπεμφθῆ καὶ ὡς θερμός, ἀρκεῖ νὰ φουσηθῆ «ἀνειμένον (τ.ἔ. χαλαρωμένον) τοῦ στόματος». Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀπεδείκνυε τὴν ὀρθότητα τῆς θεωρίας του, ὅτι ὁ ἀῆρ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ παντός, πυκνούμενος μὲν τοῦ ψυχροῦ καὶ στερεοῦ, ἀραιούμενος δὲ τοῦ θερμοῦ καὶ πυρίνου².

Παρὰ ταῦτα ὑπάρχει μία ἀντίφασις εἰς τὴν φαινομενικῶς συνεπῆ ἐν τῇ ἀπλοϊκότητι τῆς θεωρίας. Βεβαίως ἡ ψυχὴ, ὡς τὸ ψυχρὸν πνεῦμα, εἶναι τὸ πυκνὸν καὶ ἄρα εἰς στεῖον χῶρον δυνάμενον νὰ ἐγκλεισθῆ σπέρμα ζωῆς· εἶναι ὡς ἐκ τούτου εὐλόγον νὰ ὑποθέσῃ τις, ὅτι πράγματι ἡ ψυχὴ εἶναι κεκρυμμένη ἐντὸς τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ζωογονεῖ. Τὸ σῶμα ἀντιθέτως, ἡ περιέχουσα τὴν ψυχὴν ὕλική μάζα,

1. W. Jaeger, Die Theologie der frühen Griechischen Denker, Stuttgart 1953, σ. 98.

2. Πλουτάρχου, Περί τοῦ πρώτου ψυχροῦ 7, 947f (= Diels, Vors. 13 B 1).

είναι τὸ θερμόν, ὃ χαλαρὸς ἄηρ, περὶ τοῦ ὁποῖου ὠμιλήσαμεν ἄνω-
τέρω καὶ τὸν ὁποῖον ἐπίσης ὠνομάσαμεν πνεῦμα, τὸ φῶς. Ἴνα ἔλθῃ
εἰς ἐπαφὴν μὲ αὐτό, ἡ ψυχὴ κρούπεται ἐντὸς φωτεινοῦ περιβλήματος,
ἀποτελεσθέντος ὁμοίως ἀπὸ ἕλην, ἢ, ὡς ἡ μεταγενεστέρα Ἑλληνικὴ
ψυχολογία θὰ εἴπῃ ἐρμηνεύουσα τὸ Πλατωνικὸν σωματικὸν περίβλημα
τῆς ψυχῆς, ἀποτελούμενον ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων (Πλάτ. Τίμ.
42e-43a), ἀπὸ « πνευματικὸν ὄχημα », τὸ ὁποῖον ἐπιζῆ τοῦ θανάτου
τοῦ κυρίου σώματος καὶ εἶναι ὁ φορεὺς τῆς ψυχῆς (Πρόκλ. Εἰς Τίμ.
112, 33) ὃ περιέχων τὸ αἰσθητήριον ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποῖου ἔρχεται
εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν Ἔλην (Εἰς Τίμ. II, 237, 25)· διότι γινώσις εἶναι
μόνον δυνατὴ δι' ἐπαφῆς τοῦ ὁμοίου πρὸς τὸν ὁμοίον, ἡ ἐπαφὴ δὲ
πρὸς τὴν ἕλην τῆς ψυχῆς εἶναι ἀκριβῶς ἡ αἰσθησις (Ἐμπεδ. fr. 109.
Πρόκλ. Εἰς Τίμ. 298, 11 κέξ.). Τὸ ἐπιζῶν τοῦ θανάτου αἰσθητικὸν-
πνευματικὸν τοῦτο σῶμα εἶναι τὸ « φάντασμα » (*«εἰδῶλα καμόντων»*
λ 476. Πλάτ. Φαίδ. 81 b/e), λεπτὸν φωτεινὸν κάλυμμα χωρὶς περιε-
χόμενον καὶ ζωικὴν τινα δύναμιν¹.

Τὸ ἀντιφατικὸν εἰς τὴν ἄνωτέρω θεωρίαν ἔγκειται εἰς τοῦτο, ὅτι
ὁ ἴδιος ὃ Ἄναξιμένης εἰς τὸ ἐρμηνευόμενον χωρίον του δὲν φαίνεται
νὰ ἔχη συνείδησιν τῆς ἀκαταλληλότητος τῆς πορομοιώσεως μεταξὺ τῆς
« ἡμετέρας ψυχῆς », ἡ ὁποία « συγκρατεῖ ἡμᾶς » ὡς ψυχρόν, καὶ ἄρα
μικρὸν εἰς μέγεθος, ἐν ἡμῖν σπέρμα, καὶ τοῦ « πνεύματος καὶ ἄερος »,
ὃ ὁποῖος « περιέχει » « ὅλον τὸν κόσμον ». Διότι προφανῶς τὸ περιέ-
χον τοῦτο τὸν κόσμον πνεῦμα δὲν εἶναι πλέον μικρὸν ἐν αὐτῷ σπέρμα,
ἀλλ' ἀντιθέτως μέγα περίβλημα, τὸ ὁποῖον ἐξωτερικῶς τὸν συνέχει.
Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς πρώτης φιλοσοφικῆς διατυπώσεως τῆς
περὶ τῆς « ψυχῆς τοῦ κόσμου » θεωρίας, τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξε περαι-
τέρω ὁ Πλάτων εἰς τὸν Τίμαιον, παρῆχων οὕτω τὴν δυνατότητα νὰ
ἐννοήσωμεν εἰς μίαν ἐξειλιγμένην μορφήν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς
δὲν ἦτο ἀρχικῶς (ὡς συμβαίνει συνήθως μὲ τὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας)
ἄλλο ἀπὸ μίαν ἀφελῆ περὶ κόσμου ἀντίληψιν: «...ψυχὴν δὲ εἰς τὸ μέ-
σον αὐτοῦ (τοῦ κόσμου) θεῖς διὰ παντός τε ἔτεινεν καὶ ἔτι ἐξωθεν τὸ
σῶμα αὐτῇ περιεκάλυπεν καὶ κύκλῳ δὴ κύκλον στρεφόμενον οὐρανὸν ἕνα
μόνον ἔρημον κατέστησεν...» (Τίμ. 34 a/b). «Ἐπεὶ δὲ κατὰ νοῦν τῷ
συνιστάντι πᾶσα ἡ τῆς ψυχῆς σύστασις ἐγεγένητο, μετὰ τοῦτο πᾶν τὸ σω-
ματοειδὲς ἐντὸς αὐτῆς ἐτεκταίνετο καὶ μέσον μέση ἀναγαγὼν προσήρ-
μοττεν ἢ δ' ἐκ μέσου πρὸς τὸν ἔσχατον οὐρανὸν πάντη διαπλακείσα κύ-

κλω τε αὐτὸν ἔξωθεν περικαλύψασα, αὐτὴ ἐν ἑαυτῇ στρεφομένη, θείαν ἀρχὴν ἤρξατο ἀπαύστου καὶ ἑμφρονοῦ βίου πρὸς τὸν σύμπαντα χρόνον» (Τίμ. 36 d). Ὅστε ἡ ψυχὴ κατέχει ἀμφότερα, τὸ κέντρον τῆς οὐρανόου σφαίρας (τοῦ κόσμου) καὶ συγχρόνως τὴν περιφέρειαν, οὕσα συγχρόνως τὸ μικρότατον καὶ περιεχόμενον καὶ τὸ μέγιστον καὶ περιέχον. Αὐτὴ δὲ ἀκριβῶς ἡ « διαπλάκησις » τῆς, τ.ἔ. ἡ πλοκὴ τῆς μὲ τὴν ὕλην, εἶναι καὶ ἡ κινουσα καὶ ζωογονουσα αὐτήν, οὕσαν καθ' ἑαυτὴν ἀδρανῆ καὶ βαρεῖαν καὶ ἄρα τείνουσαν νὰ ἀκινήτησιν περὶ τὸ κέντρον. Εἶναι ὁμῶς προφανές, ὅτι ἡ ἀντίληψις αὕτη τῆς ψυχῆς ὡς τοῦ περιέχοντος πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἔξωθεν εἰσδύει εἰς τὴν ὕλην καὶ τὴν διαπερᾶ μέχρη καὶ τοῦ μυχαιατάτου σημείου τῆς — ἀντίληψις, τὴν ὁποίαν θὰ παραλάβουν ἀργότερον οἱ Στωικοὶ (« τὸ πνεῦμα, γεγονὸς ἐκ πυρός τε καὶ ἀέρος διὰ πάντων πεφοίτηκε καὶ σωμάτων (τῶ) πᾶσιν αὐτοῖς κεκράσθαι καὶ ἐκάστῳ αὐτῶν ἐκ τούτου ἤρτησθαι τὸ εἶναι »)¹ ταυτίζοντες ὁμῶς τοῦτο ρητῶς, ὡς τὴν « συνεκτικὴν δύναμιν » τῆς ὕλης, πρὸς τὰ ἐλαφρότερα ταύτης στοιχεῖα, τὸν ἀέρα καὶ τὸ πῦρ — δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν προηγουμένην ἀντίληψιν, ὅτι ἡ ψυχὴ, ὡς περιεχομένη ἐν τῷ σώματι, ἔχει ἀνάγκην ἑξωτερικοῦ ὑλικοῦ περιβλήματος (τοῦ « πνευματικοῦ ὄχηματος »), ἵνα ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν μὲ αὐτό. Διότι ἔξωθεν ἡ ψυχὴ (ἢ τὸ πνεῦμα) τοῦ κόσμου δὲν κινδυνεύει ἐξ ἐπαφῆς τινος, ἐφ' ὅσον ὄλα ἐκεῖνα, μὲ τὰ ὁποῖα ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν κεῖνται ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς. Ἄν πρόβῃ λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι πράγματι ἡ ψυχὴ ἔχει ὄχημά τι προστατευτικόν, τοῦτο θὰ πρόβῃ μᾶλλον νὰ νοηθῇ ὡς ἐπενδύον αὐτὴν ἐσωτερικῶς, πρᾶγμα ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν προηγουμένην ἀντίληψιν, ὅτι τὸ « ὄχημα » τῆς ψυχῆς τὴν περιβάλλει δίκην μανδύου. Ἡ ὄλη δυσκολία γεννᾶται ἐκ τοῦ « οἶον » τοῦ ἀποσπάσματος, τὸ ὁποῖον καταφάσκει κατὰ τὸν κατηγορηματικώτερον τρόπον τὴν ὁμοιότητα τῶν « μερικῶν » (ἐνδοκοσμικῶν δηλ.) ψυχῶν πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου, ἐνῶ, ὡς εἶδομεν, αἱ δύο φαίνονται ἀσυμβίβαστοι.

Τὴν λύσιν δυνάμεθα νὰ ἀνιχνεύσωμεν ἐμμέσως, ἀναγόμενοι εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Ξενοφάνους, ὅτι ὁ θεὸς (τ.ἔ. ὁ « ὄλος οὐρανός ») δοῦν μὲν ὄλος καὶ ἀκούει, ἀλλὰ δὲν ἀναπνέει (« μὴ μέντοι ἀναπνεῖν »)². Ὁρθῶς ἡ ἀντίληψις αὕτη ἠρμηνεύθη ὡς ἔμμεσος ἀντίκρουσις τοῦ Ἄνα-

1. Ἀλεξάνδρου Ἀφροδ. Περὶ μίξεως, σ. 224, 14 (Bruus) (= Arnim St. vet. fr. II 442).

2. Διογ. Λαέρτιος, 9, 19 (= Diels, Vors. 25 A 1).

ξιμένους¹, διότι μόνος αὐτὸς ὑπεστήριξε τὴν ἀποψιν, ὅτι τὸ πνεῦμα ἢ ὁ ἀῆρ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, καὶ παρωμοίασε τοῦτον μὲ τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, ἢ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλο, ὡς εἶδομεν, κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην, ἀπὸ τὸ εἰσπνεόμενον καὶ ἐκπνεόμενον πνεῦμα, δηλ. τὴν ἀναπνοήν. Ὅτι ὁ κόσμος ἀναπνέει, ὡς ἀναπνέει ὁ ἀνθρώπος, δὲν τὸ ἀποδέχεται ὁ Πλάτων, τοῦλάχιστον ρητῶς, εἰς τὸν «Τίμαιον», πιθανῶς διότι ἐθεώρησε τὴν ἀποψιν ταύτην ὡς ὑπεράγαν ἀνθρωπομορφικὴν καί, ἐπὶ πλέον, διότι ἡ ἀναπνοὴ δὲν εἶναι «τελεία» κίνησις ὡς ἡ κύκλω, κατὰ τὴν ὁποίαν κινεῖται ἡ οὐράνιος σφαῖρα. Ἡ ἀναπνοή, κατὰ τὸν Πλάτωνα (Τίμ. 79 a/e), εἶναι κινήσις ἀναπτυσσομένη διὰ τῆς ἀλληλεξαρτήσεως τῶν σωμάτων ἐντὸς τῆς οὐρανίου σφαίρας, ὅπου δὲν εἶναι νοητὸν νὰ ὑπάρχη κενόν. Πράγματι δέ, ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ εἶναι «πηγὴ τις πυρὸς ἐνοῦσα» ἐν τοῖς σώμασιν, ἢ ὁποία τείνει νὰ ἐξέλθῃ καὶ ἐνωθῇ πρὸς τὸ ἔξωθεν «συγγενές», ὅποτε τὸ ἔξω τοῦ σώματος ψυχρὸν πνεῦμα σχηματίζει ρεῦμα εἰσορμῶν διὰ νὰ πληρῶσῃ τὸ δημιουργηθὲν κενόν· οὕτω προκύπτει ἡ ἀέναος αὕτη, κύκλω χωροῦσα, κινήσις, τὴν ὁποίαν καλοῦμεν ἀναπνοήν. Κατὰ τὴν ἀποψιν ταύτην, λοιπόν, ψυχὴ δὲν εἶναι ψυχρὸν τι ὄν ἐντὸς τοῦ σώματος (ὅπερ ἀντίκειται καὶ πρὸς τὴν πλέον πρόχειρον παρατήρησιν, ἢ ὁποία διδάσκει, ὅτι ὁ ζῶν ἀνθρώπος εἶναι θερμὸς, μόλις δὲ ἀποπιτῆ ἢ πνοὴ του, ψύχεται καὶ ἀποθνήσκει), ἀλλ' ἀντιθέτως θερμόν, τὸ ὁποῖον τείνει νὰ ἐνωθῇ πρὸς τὸ εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ κόσμου κείμενον — ὡς τὸ ἐλαφρότατον — πῦρ. Αὕτη ἡ τάσις τῆς ψυχῆς ὡς πυρίνου σπέρματος φυλακισμένον ἐντὸς τοῦ σώματος («γῆς»), καὶ ἄρα δεσμίου περὶ τὸ κέντρον, νὰ ἀναλάβῃ τὴν προτέραν του θέσιν ἀπελευθερούμενον καὶ ἐκτεινόμενον φαίνεται συγγενῆς πρὸς τὴν Στωικὴν θεωρίαν τῆς περιοδικῆς ἐκπυρώσεως τοῦ κόσμου, ὅποτε πᾶν τὸ στερεοποιηθὲν καὶ συρρικνωθὲν πνευματοποιεῖται καὶ ἀραιοῦται, τοῦ συνόλου μεγέθους τοῦ κόσμου διογκουμένου, ὅποτε ἀκολουθεῖ νέα δημιουργία, συμπύκνωσις δηλ. τοῦ κοσμικοῦ πνεύματος κ.ο.κ. Πράγματι δέ, ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὴν θεωρίαν ταύτην, οἱ Στωικοὶ ὀρίζουν τὴν ψυχὴν ὡς πνεῦμα, τοσοῦτω καθυρότερον ὅσῳ συγγενέστερον εἶναι πρὸς τὸ ἀρχικὸν πῦρ, καὶ ἐπομένως μετὰ θάνατον καταλαμβάνον ἀνάλογον πρὸς τὴν καθαρότητά του — καὶ ἀραιότητα — θέσιν ἐγγύτερον ἢ ἀπώτερον τῆς οὐρανίου ζώνης πυρὸς².

1. W. Jaeger, ἑ.ά., σ. 96.

2. Σέξτου Πρὸς μαθηματ. IX 71 (= Arnim, St. vet. fr. II 812).

Κατὰ τί, ἐρωτᾶται τῶρα, ἡ τοιαύτη ἀντίληψις βοηθεῖ εἰς τὴν λύσιν τῆς ἀντινομίας μεταξὺ τῶν μερικῶν ψυχῶν, κρυπτομένων ἐντὸς τῶν ὕλικῶν σωμάτων καὶ ἔχουσῶν ἔξωθεν ἔνδυμα « πνευματικόν », διὰ τοῦ ὁποίου ἐφάπτονται τούτων, καὶ τῆς κοσμικῆς ψυχῆς, περιβαλλούσης τὴν ὕλην καὶ ἀπαιτούσης, διὰ τὴν συνέλειαν, ἐσωτερικῆς ἐπενδύσεως μᾶλλον παρὰ ἐξωτερικοῦ καλύμματος; Ὁ Πρόκλος, δμιλῶν διὰ τὴν ἀνοδὸν τῶν ψυχῶν ἀπὸ τῆς γῆς εἰς τὴν περιφέρειαν (τῆς οὐρανοῦ σφαίρας), λέγει ὅτι αὗται ἀποβάλλουν προοδευτικῶς τοὺς χιτῶνας τῶν, τ.ἔ. τὰ ἐπάλληλα μέρη τοῦ « πνευματικοῦ » τῶν « ὀχήματος » (τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν, συναπαρτίζεται ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων, ἵνα δυνηθῇ διὰ τῆς ὁμοιότητος νὰ γνωρίσῃ αἰσθητικῶς τὰ ὕλικὰ ὄντα), τὰ ὁποῖα, προοδευτικῶς ὁμοίως, εἶχον κατερχόμενα πρὸς τὴν γῆν περιβληθῆ¹. Ἄφου, οὕτως, ἡ ψυχὴ ἀνερχομένη ἀποβάλλῃ καὶ τὸν τελικὸν χιτῶνα, ὁ ὁποῖος τὴν ἐκράτει συνδεδεμένην μὲ τὴν γῆν καὶ τὰ βαρύτερα τῶν στοιχείων, μένει περιβεβλημένη τὸν ἐσώτατον ἀναφαίρετον χιτῶνα τῆς, τὸ « αὐγοειδές » (λάμπρον) αὐτῆς « ὄχημα », τὸ « ἀστρῶειδές » ἢ ἀστρῶικὸν σῶμα τῆς, τὸ ὁποῖον οὐδέποτε ἀποβάλλει, διότι εἶναι « συμφυές » πρὸς αὐτήν². Τοῦτο εἶναι τὸ ὄχημα, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ δημιουργὸς τοῦ « Τιμαίου » τοποθετεῖ τὰς ψυχὰς αἴα τῆ δημιουργίᾳ τῶν (Τίμ. 41e), κατανέμων αὐτὰς ὥστε εἶναι « ἰσαριθμοὺς τοῖς ἀστροῖς » καὶ ἄρα ὁμοίας πρὸς τὴν ὕλικὴν αὐτῶν σύστασιν (« ἀστρῶειδεῖς » ἢ αἰθερίου). Τοῦτο ὁμῶς ἀκριβῶς σημαίνει, ὅτι ὁ, τι διὰ τὰς μερικὰς ψυχὰς ἀποτελεῖ τὸ ἐξωτερικόν τῶν ἔνδυμα (τὸ ἴδιον ἑαυτῶν, ὄχι τὸ ἐπίκτητον καὶ ἀποβλητὸν) εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπένδυσις τῆς κοσμικῆς ψυχῆς ἢ τοῦ κοσμικοῦ πνεύματος, τ.ἔ. ὁ ἕναστρος οὐρανός, ἀπὸ τὴν αἰθερίαν ὕλην τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖται καὶ τὸ ἀστρῶικὸν σῶμα πάσης μερικῆς ψυχῆς. Τὸ χωρίον, ἐπομένως, τοῦ Ἄναξιμένους, ἀκριβέστερον ἐξεταζόμενον ὡς πρὸς τὴν εἰς αὐτὸ ὑποκειμένην περὶ ψυχῆς καὶ περὶ κόσμου ἀντίληψιν, φαίνεται νὰ ἀποδίδῃ ἐνιαίαν καὶ ἐσωτερικῶς συνεπῆ θεωρίαν, ἀνάγουσαν τὸ ψυχικὸν πνεῦμα εἰς τὸ κοσμικόν διὰ τῆς προοδευτικῆς ἀπελευθερώσεώς του ἀπὸ τὴν εἰς τὴν ὕλην, τὸ ὕλικόν « πνεῦμα », φυλάκισιν. Διὰ τῆς κοσμολογικῆς ταύτης κατασκευῆς λύεται καὶ ἡ ἑτέρα ἀντίφασις ὡς πρὸς τὴν πρώτην (θερμὴν δηλ. ἢ ψυχράν;) φύσιν τῆς ψυχῆς: ἡ ψυχὴ, συμπυκνῶ-

1. Πρόκλου, Εἰς Τίμ. I, σ. 112, 34f - 35a.

2. Πρόκλου, ἔ.δ., III, σσ. 265 - 271 (Τίμ. 41 d/e). Περὶ Πρόκλου, Στοιχειώσις Θεολογικὴ (Dodds, 2. ἔκδ. 1963), σσ. 819 - 820.

μένη εις σπέρμα ζωοποιούν, « ψύχεται », τ.έ. συρρικνουῦται ἵνα ἐμφωλεύσῃ εἰς τὸ σῶμα, ἡ ἀρχικὴ ὁμῶς θερμότης τῆς τὴν ὠθεῖ πρὸς ἀποκτησιν τῆς πρώτης τῆς εὐρύτητος καὶ εὐρυχωρίας, ὁπότε, τῶν δεσμευτικῶν τῆς χιτῶνων ἀπορριπτομένων διαδοχικῶς, ἀπομένει αὕτη μὲ μόνον τὸν ἀρχικόν τῆς χιτῶνα, διὰ τοῦ ὁποῖου ταυτίζεται κατ' ὄγκον πρὸς τὸν ὄγκον τῆς ψυχῆς τοῦ παντός — καθίσταται ἐν μετὰ τῆς μιᾶς καὶ ἐνιαίας ψυχῆς τοῦ κόσμου.

4. Σῶμα καὶ πνεῦμα.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι πνεῦμα κατὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν ἀντίληψιν δυνατὸν νὰ σημαίῃ ἀμφοτέρω, τὸ ὕλικόν πνεῦμα ἢ τὸ φῶς καὶ τὸ ψυχικόν πνεῦμα τὸ περιέχον καὶ περιβάλλον τὴν ὕλην, τὴν αἰσθητὴν δηλ. ἐσωτερικὴν ἐπένδυσιν τοῦ κόσμου, τὴν αἰθερίαν ἢ ἀστρικήν οὐσίαν τῆς οὐρανόου σφαίρας. Ἡ διάκρισις αὕτη ὑπόκειται εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Πρόκλου περὶ διττοῦ ὀχήματος τῆς ψυχῆς, τοῦ κατωτέρου καὶ ἐνυλοτέρου (τοῦ « πνευματικοῦ ») καὶ τοῦ ἀνωτέρου καὶ ἀυλοτέρου (τοῦ αὐγοειδοῦς ἢ ἀστροειδοῦς)¹: τὸ πρῶτον περιέχει τὴν ψυχὴν ἐξωθεν, τὸ δεύτερον ἐπενδύει αὐτήν, ταυτιζομένην πρὸς τὴν τοῦ κόσμου, ἐκ τῶν ἔνδον. Πρόκειται ὁμῶς καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις περὶ σχέσεως ἐξωτερικῆς, κατὰ συμβεβηκός, ἐφ' ὅσον ψυχὴ καὶ ὕλη συνάπτονται διὰ τοῦ πνεύματος ὡς δύο κεχωρισμένα οὐσίαι, αἱ ὁποῖαι παραμένουν κεχωρισμένα καὶ μετὰ τὴν σύναψίν των χωρὶς νὰ ἐμφαίνεται καὶ ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον « συνεργάζονται », ἦτοι ἀπὸ κοινοῦ, ὡς σύνολον, ἐνεργοῦν. Καὶ ἐν τούτοις, ἂν ἡ ψυχὴ καὶ ἡ ὕλη δύνανται καὶ αἱ δύο νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς « φύσις », τ.έ. ὡς ἀρχαὶ κινήσεως, πρέπει νὰ ὑποδειχθῇ ἡ ἐνότις, διὰ τῆς ὁποίας τὰ δύο εἶδη κινήσεως, ἡ ὕλικὴ καὶ ἡ ψυχικὴ, συνδυάζονται καὶ συντονίζονται. Τοῦτο προκύπτει ἐμμέσως καὶ ἐκ τοῦ ρήματος, τὸ ὁποῖον μεταχειρίζεται ὁ Ἀναξιμένης, διὰ νὰ δηλώσῃ τὴν σχέσιν ψυχῆς καὶ σώματος (« ἡ ψυχὴ ἢ ἡμετέρα συγκρατεῖ ἡμᾶς »), καὶ τὸ ὁποῖον σημαίνει τὸ « κράτος », ἦτοι τὴν βιάζουσαν δύναμιν, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ψυχὴ κρατεῖ ὁμοῦ ὅ,τι τείνει ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του νὰ διασπαρῇ, « ἡμᾶς » ἢ τὸ σῶμα μας.

Βεβαίως, τὸ « ἡμᾶς » τοῦτο δὲν σημαίνει κυρίως εἰπεῖν τὸ σῶμα ὡς ἄθροισμα ὕλικῶν μορίων. « Ἡμεῖς » εἶμεθα σῶμα καὶ ὄχι ἄτακτος

1. Πρόκλου, Στοιχ. Θεολ. (Dodds), σ. 320.

ὕλη, ἀκριβῶς διότι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς «ἐντός» τοῦ σώματος «ὡσπερ θηρίον ἐν ζωγρείῳ, οὐδ' ὡς ἕρπον ἐν ἄσκῳ· ἀλλ' αὐτὴ ἡ ψυχὴ ὑφίσταται δυνάμεις ὀρεπούσας ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὸ σῶμα, δι' ὧν συμπλέκεται τῷ σώματι», ὡς παρατηρεῖ ὁ Ψελλός¹, προσθέτων τὴν σαφῆ του ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀρχαίας (Νεοπλατωνικὰς) θεωρίας περὶ «εἰμάτων» (ἐνδυμάτων, χιτῶνων, ὀχημάτων κ.τ.τ.) τῆς ψυχῆς, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω. Τὴν τοιαύτην ἀντίληψιν δὲν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν κατ' ἀκριβείαν «νέαν», ἐφ' ὅσον ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης ὥρισε τὴν ψυχὴν ὡς οὐσίαν τοῦ σώματος ἢ ἔνυλον εἶδος, «εἶδος σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος», καὶ δὴ εἶδος ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς «ἐντελεχείας», ἢ τοῦ τῆς ἐνεργείας, διὰ τῆς ὁποίας τὸ ὕλικόν σῶμα καθίσταται καὶ αὐτὸ ἀπὸ ἀπλοῦν «δυνάμει» «ἐνεργείᾳ ὄν», τ.ἔ. ζῶν καὶ κινούμενον². Ἀλλ' ἡ σύνθεσις αὕτη ψυχῆς καὶ σώματος, ἡ ὁποία προϋποθέτει ἀτομικῶς διαχωρισμένην ψυχὴν ζωοποιούσαν ἀτομικῶς ὁμοίως διαχωρισμένην ὕλικὴν μάζαν, τὸ σῶμα, καὶ ἡ ὁποία φαίνεται νὰ ἀποκλείη τὴν προϊούσαν ταύτισιν τῆς ψυχῆς μετὰ τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου, εἶναι κυρίως ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον διδάσκει περὶ ψυχῆς ἡ Χριστιανικὴ φιλοσοφία, εἰσάγουσα, πέρα τῶν ἀνωτέρω, καὶ μίαν τρίτην ἀπόχρωσιν εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ πνεύματος, τ.ἔ. τὴν ἐννοίαν τῆς «πνοῆς ζωῆς» (Γέν. 2, 7), τὴν ὁποίαν «ἐνεφύσησεν» ὁ Θεὸς «εἰς τὸ πρόσωπον» τοῦ ἀνθρώπου, «καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν». Παρ' ὅλας τὰς Νεοπλατωνικὰς συμπαθείας τοῦ ὁ Ψελλός εὑρίσκειται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ διαχωρίσῃ ἐν προκειμένῳ χωρὶς ὑπεκφυγὰς τὴν θέσιν τοῦ ὡς Χριστιανοῦ ἀπὸ τὴν Νεοπλατωνικὴν: «ἡμεῖς μὲν οὐσιοποιούμεν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ ἐμφυσηματος ὃ ἐνεφύσησεν εἰς τὸν πρῶτον ἄνθρωπον ὁ Θεός· Ἕλληνες δὲ ποικιλώτερον περὶ τούτου διεξίλασιν...»³. Προχωρεῖ δὲ κατωτέρω εἰς τὸν ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν τοῦ ποῦ ἔγκειται ἡ οὐσιώδης αὕτη ἐνεργεία τῆς ψυχῆς: «ψυχῆς οὐσιώδεις κινήσεις αἱ κατ' ἐνεργείαν μεταβολαί· τοιοῦτον δὲ ἐστὶ τὸ σκοπεῖσθαι καὶ βουλευέσθαι»⁴. Ἡ κίνησις δηλ. τοῦ ζῆφου δὲν εἶναι ἀπλῶς ἢ κατὰ τόπον, ἢ ψυχὴ κινεῖ τὸ ζῆφον «οὐ τῷ τοπικῶς κινεῖσθαι, ἀλλὰ διὰ φαντασίας καὶ ὀρέξεως». Ἡ ἀρχὴ τῆς κατὰ τόπον κινήσεως, ἡ ὁποία χαρακτηρεῖ-

1. M. Psellus, De omnifaria doctrina (ἐκδ. Westerink 1948), ἀρ. 65.

2. Ἀριστοτ. Περὶ ψυχῆς, Β 1, 212a 19 - 29.

3. M. Psellus, ἔ.δ., ἀρ. 49.

4. M. Psellus, ἔ.δ., ἀρ. 194.

ζει τὸ ζῶον, συνίσταται εἰς τὴν ἐνώπιον τοῦ κινουμένου προβολὴν σκοπῶν, ἧτοι ὄρεκτῶν καὶ ἐπιθυμητῶν φαινομένων, πρὸς τὰ ὁποῖα κινεῖται. Καὶ τὸ μὲν ζῶον δὲν ἔχει εἰσέτι ἐν ἑαυτῷ συνειδητὴν τὴν ἀρχὴν τῆς κινήσεώς του, διότι κινεῖται ἐνστικτωδῶς, διαισθανόμενον μᾶλλον ἢ συνειδὸς τοὺς σκοπούς της, ἐνῷ ἀντιθέτως ὁ ἄνθρωπος ἔχει « πνεῦμα », ἧτοι ἀρχὴν κινήσεως ἐχούσης πρὸ αὐτῆς σκοπούς, ἀντικείμενα προβαλλόμενα ἀπέναντι ταύτης, πρὸς τὰ ὁποῖα ἡ κίνησις δὲν φέρεται τυφλῶς ὅπως ἡ κίνησις τοῦ ζῴου.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ συγκρίνωμεν τὰς ἀντιλήψεις ταύτας τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρὸς τὰς τοῦ Ἰδρυτοῦ τῆς νεωτέρας φιλοσοφικῆς Ἀνθρωπολογίας, τοῦ Μάξ Σέλερ, ὅπως τὰς ἀναπτύσσει εἰς τὴν μελέτην του « Ἡ θέσις τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ κόσμῳ »¹. Ὁ ἄνθρωπος, λέγει ὁ Σέλερ², πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ μέχρι τοῦδε τελευταία ἀποπνευμάτωσις τῆς φύσεως, ἐκδηλουμένη εἰς τὴν ὁλοὴν μεγαλυτέραν ἐφαρμογὴν τῶν ἀπὸ τοῦ ὀργανικοῦ ὄντος παραληφθεισῶν ἐνεργειῶν εἰς τὰς πολυπλόκους φυσιολογικὰς καὶ ψυχολογικὰς λειτουργίας, τὰς ὁποίας γνωρίζομεν. Πνεῦμα εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἰσάγει εἰς τὴν φύσιν τὴν καταπίεσιν τοῦ ζῴου ἐνστικτοῦ, διὰ τῆς ὁποίας αἱ ξέναι ἢ ἐχθρικαὶ πρὸς τὰς Ἰδέας ζωικὰς πορορμήσεις ὑποχωροῦν πρὸ τῆς ἀπὸ τὰς Ἰδέας Ἀξίας κατευθυνομένης βουλήσεως³. Πνεῦμα δηλ. εἶναι ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς φυσικῆς ἐνεργείας ἀπὸ τοῦ πορορητικοῦ χαρακτῆρος της (εἰς τὸν ὁποῖον εἶναι εἰσέτι δέσμιον τὸ ζῶον, εἰ καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ ἀνωτέραν φυσικὴν μορφήν ἀπὸ τὸ φυτὸν καὶ τὸν λίθον) καὶ ἡ κατεύθυνσις της πρὸς τὴν πραγμάτωσιν Ἰδεῶν Ἀξιῶν. Εἰς τὴν ἔννοιαν ταύτην τοῦ πνεύματος ἀντιτίθεται ἡ « κλασσικὴ », κατὰ τὸν Σέλερ⁴, « θεωρία τοῦ πνεύματος », ἐκείνη δηλ. ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει ὡς τὸ ὄντως ὄν καὶ τὸ αὐτοδύναμον τὴν Ἰδέαν. Κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην αἱ Ἰδέαι ἢ αἱ μορφαὶ θεωροῦνται ἐνέργειαι καὶ οὐσίαι, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ παρᾶσχουν εἰς τὸ δυνάμει, τὴν ὕλην, τὴν ἐνέργειαν ἢ οὐσίαν των. Τὸ θεμελιῶδες σφάλμα αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως, λέγει ὁ Σέλερ⁵, εἶναι, ὅτι ὑποθέτει, ὅτι ὁ κόσμος, εἰς τὸν ὁποῖον ζῶμεν, εἶναι οὕτω διαρρο-

1. M. Scheler, Die Stellung des Menschen im Kosmos, München 1949.

2. M. Scheler, ἔ.ἀ., σ. 68.

3. M. Scheler, ἔ.ἀ., σ. 62.

4. M. Scheler, ἔ.ἀ., σ. 63.

5. M. Scheler, ἔ.ἀ., σσ. 64-65.

θμισμένος, ὥστε αἱ ἀνώτεροι μορφαὶ τοῦ ὄντος νὰ δίδονται ὄχι ἀπλῶς ὡς ἀνώτεροι κατὰ νόημα καὶ ἀξίαν, ἀλλὰ καὶ κατ' ἰσχύον καὶ δύναμιν. Ἐνταῦθα ὁ Σέλερ συμφωνεῖ ἀπολύτως μὲ τὴν διατύπωσιν τοῦ Ν. Χάρτμανν, ὅτι: « αἱ ἀνώτεροι δοντολογικαὶ καὶ ἀξιολογικαὶ κατηγορίαι εἶναι κατὰ τὴν φύσιν τῶν αἱ ἀσθενέστεραι ». Ἐπιφυλασσόμενος νὰ ἐξετάσω εἰς τὴν συνέχειαν τὴν οὐσίαν τῆς ἀνωτέρω ἀντιλήψεως, περιορίζομαι ἐνταῦθα νὰ παρατηρήσω, ὡς πρὸς τὸ σημασιολογικῶς εὐστοχὸν τῶν διὰ τὴν διατύπωσιν τῆς χρησιμοποιουμένων ὄρων, ὅτι δὲν εἶναι ἀκριβὴς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Σέλερ, ὅτι « πνεῦμα » εἶναι ὄρος ταυτόσημος πρὸς τοὺς « Ἰδέα » καὶ « μορφή ». Οὐδέποτε ὁ Πλάτων ἢ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέδωσαν τὸ ὄντως ὄν, τὴν Ἰδέαν ἢ τὴν μορφήν, διὰ τῆς λέξεως « πνεῦμα ». Ἡ διευκρίνησις αὕτη πρέπει νὰ τηρηθῇ κατὰ νοῦν, ἂν πρόκειται νὰ ἐπιτύχωμεν ἱκανοποιητικὸν προσδιορισμὸν τοῦ τί ἀκριβῶς ἐννοοῦμεν διὰ τοῦ ὑπὸ ἔρευναν ὄρου.

β. Κόσμος καὶ πνεῦμα.

Ἡ διασάφησις τῆς ἐννοίας, ὑπὸ τὴν ὁποίαν νοεῖται τὸ πνεῦμα ὡς δύναμις (« πνοὴ ζωῆς ») ἐνοῦσα εἰς σύνολον ἐνεργείας ψυχὴν καὶ ὕλην, μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀναθεώρησιν τῆς σχέσεως, τὴν ὁποίαν ἔχει, κατὰ τὸ χωρίον τοῦ Ἀναξιμένους, ἢ ψυχὴ πρὸς τὸν κόσμον. Διότι, ἔστω καὶ ἂν παραμερίσωμεν τὴν ἀρχαίαν περὶ ψυχῆς ἀντίληψιν ὡς ἀνήκουσαν μᾶλλον εἰς τὴν ἀνεπίδεκτον ἐπιστημονικῆς διακριβώσεως περιοχὴν τῆς παραψυχολογίας, πάλιν δὲν θὰ ἠμπορέσωμεν νὰ ἀποφύγωμεν τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ ψυχικὴ δύναμις, ἢ ὁποία ζωογονεῖ τὸ ἀτομικὸν σῶμα καὶ ἐπομένως νοεῖται εἰς ἓνα ἀνεπανάληπτον σύνδεσμον μὲ αὐτὸ (ἀποκρουομένης δηλ. ἢ καὶ ἀπλῶς ἀγνοουμένης εἰς τὴν παροῦσαν περίστασιν τῆς περὶ μετενσαρκώσεως τῶν ψυχῶν ἀρχαίας διδασκαλίας), δύναται ἀνευ ἐτέρου νὰ παρομοιωθῇ (« οἶον ») πρὸς τὴν δύναμιν ἐκείνην, ἢ ὁποία συνέχει τὸν κόσμον ὁλόκληρον (« πνεῦμα τὸν κόσμον περιέχει »). Ὡς « κόσμος » ἐνταῦθα δὲν πρέπει ἀναγκαιῶς νὰ νοηθῇ μόνον ἡ κοσμολογικὴ - παραψυχικὴ κατασκευὴ τῆς ἀρχαίας ψυχολογίας, ἢ ὁποία οὐδὲ καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἦτο ἢ πρωταρχικὴ, ἀλλὰ ἡ « τάξις » καθόλου, εἰς ἣν εἰδικώτερον περιλαμβάνεται ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ τάξις, οἷα π.χ. ἐκείνη, ἢ ὁποία διεῖπε τὰς δωρικὰς πολιτείας. Ὅπως τὸ « πνεῦμα », λοιπόν, σημαίνει τὴν ἀτομικὴν ψυχὴν τὴν ζωογονοῦσαν τὸν ἄνθρωπον, οὕτω τὸ « πνεῦμα » δηλοῖ καὶ τὴν συνεκτικὴν δύναμιν τὴν ἐνοῦσαν εἰς « κόσμον » ἐν ὄλον ἀνθρώ-

πων, εις κοινότητα δηλ. αποσκοπούσαν εις την επιβίωσιν τῆς ομάδος των ἐντὸς ἐχθρικοῦ περιβάλλοντος (πρὸς τὴν Σλαβιανικὴν πολιτείαν). Εἶναι προφανές, ὅτι ἡ « ψυχὴ » αὕτη ἢ ἡ « συλλογικὴ ψυχὴ » (âme collective) κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῆς συγχρόνου ψυχολογίας καὶ κοινωνιολογίας (Ἐ. Λυοκέμ, Κ. Γ. Γιούγκ κλπ.) δὲν δύναται ἄνευ ἐτέρου νὰ ἀναχθῆ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς, τοῦ « πνεύματος ζωῆς » τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπέρβασις τῆς ἀκράτου ἀτομικότητος ἀποτελεῖ ἀκριβῶς προϋπόθεσιν διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἀνθρώπων εἰς κοινωνίαν. Ἡ « ἀναλυτικὴ ψυχολογία », μάλιστα, ἐφθασεν εἰς τὸ σημεῖον νὰ δέχεται ὀρισμένας μορφὰς βιωμάτων καὶ ἐμπειριῶν ὡς θεμελιώδεις κατηγορίας ἐνὸς εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους κοινου ψυχικοῦ στρώματος (« Μητέρας »), αἱ ὅποια ὑπόκεινται εἰς πᾶσαν ἐκδήλωσιν ἀτομικότητος ὡς ἡ φυσικὴ αὐτῆς βᾶσις¹. Ἡ κοινωνικότης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, ὁμοίως, διὰ τὸν Ἀριστοτέλη « τῶν φύσει »², ὁ δὲ Πλήθων ἐστήριξε τὴν ἰδεώδη πολιτείαν του ἐπὶ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι ἡ γῆ ἀνῆκει κατὰ τὴν φύσιν της εἰς τὸ σύνολον τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ἡ ὅποια τὴν ἐκμεταλλεύεται, ὅπερ προϋποθέτει καὶ πάλιν τὴν φυσικότητα τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου³. Τοιαῦτα ἐκήρυξαν ὁμοίως καὶ νεώτεροι « Οὐτοπισταὶ » (Μῶρος, Ρουσσὸ) καί, mutatis mutandis, καὶ σύγχρονοι κοινωνιολόγοι, κοινωνικοὶ μεταρρυθμισταὶ ἢ ἐπαναστάται.

Ἀνέφερα ἀνωτέρω τὴν γνωστὴν φαινομενολογικὴν θέσιν περὶ κλιμακώσεως τῶν βαθμίδων τοῦ ὄντος εἰς τέσσαρα στρώματα, ἀνόργανον ὕλην, ὀργανικὴν ἢ ζωὴν, ψυχὴν καὶ πνεῦμα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ἀνώτερα εἶναι τὰ προϊόντως ἀσθενέστερα, τ.ἔ. ἐκεῖνα, τὰ ὅποια οἰκοδομοῦνται ἐπὶ τοῦ κατωτέρου καὶ ὄντολογικῶς στερεωτέρου ὑποστρώματος⁴. Ὁ λίθος π.χ. εἶναι ἰσχυρότερος, τ.ἔ. ἀνθεκτικώτερος, τοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἀνακύπτοντος ὀργανικοῦ, τοῦ φυτοῦ καί, ἔτι περισσότερον, τοῦ ζώου, τὸ ὅποιον προϋποθέτει τὸ φυτόν. Αἱ ψυχικαὶ ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου προϋποθέτουν λεπτοφυέστερον ὀργανισμόν τοῦ τοῦ ζώου (τὸν ἀνθρώπινον), ἡ κοινωνία δέ, τέλος, ἡ συλλογικὴ ψυχικότης, ἡ ἀντικειμενίκευσις τῆς ψυχῆς εἰς ἔργα πολιτισμοῦ, εἶναι τὸ ἀσθενέστα-

1. C. G. Jung, Über die Archetypen des kollektiven Unbewussten (Eranos 1934). Τοῦ αὐτοῦ, Die psychologischen Aspekte des Mutterarchetypus (Eranos 1938).

2. Ἀριστοτ. Πολιτ. Α 1, 1253a 2.

3. Πλήθωνος, Ὑπόμνημα εἰς τὸν βασιλέα Μανουήλ, PG 160, 833.

4. N. Hartmann, Der Aufbau der realen Welt, 2. ἐκδ., Meisenheim a. Glan 1949, σσ. 188 κἑξ.

τον πάντων, ὡς προϋποθέτουσα ἀκμαίας ψυχικὰς δυνάμεις, ἵνα ἐκδηλωθῆ. Νομίζω, ὅτι, ἐξ ὧων εἶπομεν, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν τὴν θεωρίαν ταύτην, ἔστω καὶ εἰς τὰς γενικὰς τῆς ἀρχῆς, ὡς μίαν βᾶσιν πρὸς ἱκανοποιητικὴν ταξινομήσιν τοῦ οὕτω καλουμένου «πραγματικοῦ» ὄντος ἢ ἄλλως, ὅπως θὰ προετίμων νὰ εἶπω μετὰ τοῦ Σέλερ¹, τῆς φύσεως ὡς τοῦ ὄντος, τὸ ὁποῖον διαφορίζεται ἀπὸ τὰς Ἰδέας. Διότι, πράγματι, ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸ κοινὸν χαρακτηριστικὸν ὄλων τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων τρόπων τοῦ «πνεύματος», εἶναι ἡ τελικότης των, ἢ εἰς τὸ τέλος δηλ. μιᾶς διαλεκτικῆς ἀνεπίξεως ἀνάκνυσις τούτων ὡς τῶν φαινομένων ἐκείνων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐξαυλοῦται ἡ «ἀποπνευματοῦται» ἢ ὕλη (φῶς), ἡ ψυχὴ (αὐγοειδὲς ὄχημα), ἡ ζωὴ (ἄνθρωπος) καὶ ὁ ἄνθρωπος (κοινωνία). Τὸ «πνεῦμα» ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν «ὕλην» ὄχι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀντιφάσεως, ἀλλὰ τῆς ὑπερβάσεως, εἶναι ἢ ἀεὶ λεπτοτέρα καὶ καθαρωτέρα («εἰλικρινεστέρα») μορφή τῆς. Διὰ τοῦτο καὶ κατ' ἐξοχὴν πνεῦμα εἶναι ὁ κόσμος, ἡ κοινωνία ἢ ἡ «συλλογικὴ ψυχὴ» (animus, ἡ ἀντικειμενικὴ ἔκφρασις τῆς ὑποκειμενικῆς ψυχῆς, τῆς anima), διότι αὕτη ἀποτελεῖ τὸ τελειότατον ὄλων τῶν «φύσει» ἐν γένει ὄντων, ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ὕλη ἐξαυλοῦται. Ὡς ἐκ τούτου ὀρθῶς ἡ φαινομενολογικὴ θεωρία ἀποφαίνεται, ὅτι τὸ «πνεῦμα» εἶναι, ἀκριβῶς ὡς τὸ ἀνώτατον καὶ τὸ τελειότατον, τὸ ἀσθενέστατον πάντων τῶν ὄντων, διότι ὅ,τι φαίνεται κατ' ἀρχὴν ὡς τὸ στερεώτατον, ἡ ὕλη, καθίσταται διὰ τῆς ἀποπνευματώσεώς του ἄυλον καὶ εὐθραυστον, ὅπως ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ἰδεώδης κατὰ τὸν Ρουσσὸ (οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τινὰς τῶν συγχρόνων οὐτοπιστῶν κοινωνιολόγων) κοινωνία (ἢ «κοινότης» κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν σύγχρονον ἐπὶ τῆς ἰσχύος καθιδρυμένην καὶ δι' ἐρίδων καὶ πολέμων διάγουσαν «κοινωνίαν»²), τ.ἔ. ἡ νεολιθικὴ, ἡ εἰδυλλιακὴ κοινωνία τῶν «Μητέρων» κατὰ τοὺς Βαχόφεν καὶ Γιούγκ, μετέστη ὀριστικῶς ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ εἰς τὴν σφαῖραν τῶν ἀνεπιστρεπτῶν παρῳχημένων ὄντων τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη ἀνωτερότης τοῦ πνεύματος ἀπέναντι ὄλων τῶν ἄλλων βυθμίδων τοῦ ὄντος, ἡ ὁποία καὶ συνεπάγεται τὴν ἐναντι τούτων ἀσθενείαν αὐτοῦ, δὲν συνεπάγεται ἀναγκαιῶς καὶ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἀσθενείας του εἰς τὰς ἐτέρας, ὑπερκειμένας τοῦ πνεύματος διαλε-

1. M. Scheler, ἑ.ἀ., σ. 69.

2. F. Tönnies, Gemeinschaft und Gesellschaft, Berlin 1926.

κτικὰς διαστάσεις. Τὸ κύριον, πράγματι, μειονέκτημα τῆς ὅλης περὶ πνεύματος φαινομενολογικῆς θεωρίας εἶναι ὅ,τι θὰ ἠδύνατο νὰ κληθῆ ὁ « παμπνευματισμός » τῆς, τ.ἔ. τοῦ ἀξιώμα, ὅτι τὸ πνεῦμα, ὡς τὸ ἀνώτατον εἰς τὴν κλιμάκωσιν τοῦ πραγματικοῦ ὄντος, περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῷ ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ « ἀντικειμενικοῦ πνεύματος », κοινωνικὴν δηλ., νομικὴν· πολιτικὴν ὀργάνωσιν, ἱστορίαν, τέχνην, θρησκείαν, φιλοσοφίαν. Συνδυάζεται οὕτω ἡ φαινομενολογικὴ θεωρία περὶ ἐξασθενίσεως τῶν ἀνωτέρων βαθμίδων πρὸς τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Ἐγέλου, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμα λαμβάνει μίαν τελείως διάφορον ἔννοιαν ἐντὸς τοῦ καθόλου συστήματος τῆς φιλοσοφίας. Ἄλλὰ « πραγματικὸν » ὄν (reales Sein) οὐδὲν ἄλλο σημαίνει, ὡς εἶδομεν, ἢ μόνον τὸ φυσικόν, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὑποπίπτει ἀμέσως εἰς τὴν ἀντίληψιν ὡς ἔχον πραγματικότητα ὑφ' ὅλων διαπιστουμένην. Ἀντιθέτως, τὸ « ἰδανικόν » ὄν ἢ ἡ οὐσία (τὸ ὁποῖον ὀρθῶς ὁ Χάρτμανν διακρίνει τοῦ πραγματικοῦ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ προσδίδῃ εἰς τὴν διάκρισιν τὴν ἔννοιαν ὄντολογικῆς προτεραιότητος¹· αἱ « ἀξίαι » κατ' αὐτὸν καὶ τὰ « μαθηματικά » ἔχουν κυρίως λογικὴν μᾶλλον ἢ ὄντολογικὴν ὑπόστασιν) κατ' οὐδένα τρόπον θὰ πρέπη νὰ νοηθῆ εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἤδη ἀπέναντι τῶν κατωτέρων ὡς τοῦ ἀσθενεστάτου ἐμφανιζομένου πνεύματος. Τὸ πνεῦμα ἀνήκει (κατὰ τὴν φαινομενολογικὴν ἔποψιν τοῦλάχιστον) κυρίως εἰπεῖν εἰς τὴν φύσιν, τ.ἔ. εἰς τὸ ὄν ἐκτὸς ἑαυτοῦ, εἰς τὴν ἀντίθεσιν, διὰ τοῦτο δὲ ἀκριβῶς καὶ ἡ κοινωνία, τὸ προῖόν τοῦ πνεύματος, φέρει ἀνάγλυφον τὸ κύριον γνώρισμα τῆς φύσεως, καὶ δὴ ἀναχθὲν πλέον εἰς φῶς, τὸν ἐσωτερικὸν ἀνταγωνισμόν τῶν ἀτόμων τῆς, τὸν φθόνον καὶ τὴν μικρότητα, διὰ τῶν ὁποίων τὸ ὑπερέχον ταπεινώνεται ὥστε νὰ ἐνταχθῆ συνεπῶς εἰς τὴν ἰσοπεδωτικὴν δομὴν τῆς ομάδος. Ἡ φύσις — καὶ ἐν αὐτῇ τὸ πνεῦμα — γνωρίζεται κυρίως ὡς ἡ αὐθόρμητος (« φυσικὴ ») κίνησις, τ.ἔ. ἡ αὐτονόητος (ὀνομάζομεν « φυσικὸν » ἀκριβῶς τὸ αὐτονόητον) ἐκτὸς τοῦ ὄντος ἐκτίναξις, ἐκτὸς δηλ. ἐκεῖνου, τὸ ὁποῖον μᾶς δίδεται ὡς ἐν τῷ θαυμασμῷ ἐνδεχόμενον ἢ δυνατὸν νὰ μὴ εἶναι. Ὁ θαυμασμός διὰ τὸ εἶναι τοῦ ὄντος (ἢ « ὄντολογικὴ διαφορά », ἀπὸ τὴν ὁποίαν πηγάζει ἡ φιλοσοφία, καὶ δὴ ἡ πρώτη φιλοσοφία, ἡ μεταφυσικὴ) εἶναι ἀπὸν εἰς τὴν φύσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ κίνησις διεκφεύγει τὸ εἶναι (τὴν ἐν τῷ εἶναι μονήν, τὴν οὐσίαν) καὶ διασπείρεται εἰς ἀπειρίαν κινήσεων, ἰσορροπουσῶν μεταξύ

1. N. Hartmann, Möglichkeit und Wirklichkeit, 2. έκδ., Meisenheim a. Glan 1949, σ. 429.

των (άτομική δομή τῆς ὕλης). Ἀκριβῶς δὲ τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ διὰ βαθμιαίων ἀποδεσμεύσεων ἀπελευθέρωσις τῆς ὕλης, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ τελευταία ἰσορροπεῖ, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Σέλερ¹, συμπάσας τὰς περιοχὰς τῆς φύσεως· δέον, κατ' ἀκολουθίαν, αὐτὴ κυρίως νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πνεῦμα, ὡς ἐν αὐτῇ πνευματοῦσα καὶ ἐξαυλοῦσα τὴν ὕλικήν μάζαν, εἰς τὴν ὁποίαν αὐτοεδεσμεύθη ἡ φυσικὴ κίνησις. Αἱ προσηγηθεῖσαι ἀναλύσεις ἐσκόπουν ἀκριβῶς νὰ δείξουν τὸ ἀπὸ ἱστορικο-φιλοσοφικῆς πλευρᾶς νόμιμον τῆς τοιαύτης σημασιολογικῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ὄρου.

6. Ὁμωνυμία τοῦ πνεύματος.

Ἡ πλέον χαρακτηριστικὴ ὁμωνυμία τοῦ πνεύματος, ἡ προκαλοῦσα τελείαν σύγχυσιν εἰς τὸ ἐννοιολογικόν του περιεχόμενον, εἶναι ἐκεῖνη, τὴν ὁποίαν ἀπαντῶμεν εἰς τὸ περίφημον ἔργον τοῦ Κλάγγες «Τὸ πνεῦμα ὡς ὁ ἀντίπαλος τῆς ψυχῆς»². «Ψυχὴ», ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Κλάγγες εἰς τὸν ὄρον, εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἡμεῖς ἀνωτέρω ὠνομάσαμεν «πνεῦμα», τ.ἔ. ἡ ἐνότης πλειόνων ἀνθρώπων, ψυχοσωματικῶς αὐθυπάρκτων, εἰς μίαν κοινότητα βίου, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ ἀτομικότητες συγχωνεύονται εἰς ἐνιαῖον σύστημα ἢ «κόσμον». Ψυχὴ εἶναι, βεβαίως, ὡς εἶδομεν, διάστασις εὐρυτέρα τῆς «ἐντελεχείας» τοῦ σώματος, καὶ κατὰ τοῦτο ὁ ὄρος, χρησιμοποιούμενος διὰ τὴν δήλωσιν τῆς συλλογικῆς ψυχικότητος, δὲν εἶναι κατὰ πάντα ἄστοχος. Ἄστοχος, ἀντιθέτως, εἶναι ἡ μεταχειρίσις τῆς λέξεως «πνεῦμα» ἵνα δηλώσῃ τὸν «ἀντίπαλον» τῆς ψυχῆς (τῆς συλλογικῆς ψυχῆς, τοῦ πνεύματος ὡς φορέως τοῦ κόσμου), τ.ἔ. τὴν ὀξέως τῆς φύσεως διαφοροποιουμένην διάστασιν, τὴν οὐσίαν ἢ τὸ νοητόν. Τὴν μεταχειρίσιν ταύτην, ὡς εἶδομεν, γνωρίζει καὶ ὁ Σέλερ, τὴν καταπολεμεῖ ὁμως, διότι ταυτίζεται πρὸς τὴν, ὡς λέγει, «κλασσικὴν» περὶ ὄντος ἀντίληψιν, καθ' ἣν ἡ οὐσία εἶναι ἰσχυροτέρα καὶ «πραγματικωτέρα» τῆς φύσεως. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς τὸ σημεῖον ἡ θέσις τοῦ Κλάγγες ὑπερτερεῖ τῆς τοῦ Σέλερ. Διότι ὁ Κλάγγες ἀναγνωρίζει (εἰ καὶ δυσφορῶν) τὴν πραγματικότητα ἐκεῖνου, τὸ ὁποῖον ὀνομάζει «πνεῦμα», τὴν ὀξείαν δηλ. αὐτοσυνείδησιν, τὴν γνωστικὴν καὶ

1. M. Scheler, ἔ.δ., σ. 69.

2. L. Klages, Der Geist als Widersacher der Seele, τ. 3, 1929-1932.

βουλευτικήν διαφοροποίησιν τοῦ ἐγὼ ἀπὸ τὸν κόσμον — τὸ ἀρχικὸν περιβάλλον του — ὡς τὴν μήτραν τῆς ἁρμονίας ἐγὼ καὶ κόσμου, ἐνῶ ὁ Σέλερ ἐπιμένει νὰ τὴν ἀγνοῇ ἐμμένων εἰς τό, ἐκ τῶν πραγμάτων διαψευδόμενον, αἴτημα τῆς ὑπεροχῆς τοῦ κατωτέρου ἀπέναντι τοῦ ἀνωτέρου. Ὁ Κλάγγες ὁμολογεῖ¹, ὅτι τὴν «Πελασγικήν» ψυχικότητα (ἡμεῖς θὰ ἐλέγομεν «πνευματικότητα») καταπιέζει ὡς ὁ μέγας της «ἀντίπαλος» τὸ «πνεῦμα» (ἡμεῖς θὰ ἐλέγομεν ἡ οὐσία ἢ, ἐντὸς τῆς ἱστορικῆς διαστάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν θέτει τὸ πρόβλημα ὁ Κλάγγες, ἡ «ἀρετή», ἡ ἥρωικὴ ἀλκή τὴν νεολιθικὴν ἁρμονίαν). Τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικόν, διότι, ἂν πρὸς στιγμὴν παραμερίσωμεν τὴν ἀξιολογικὴν διαφωνίαν (τὴν ὁποίαν δυνάμεθα ἢ ὄχι νὰ ἔχωμεν), ἡ διαπίστωσις παραμένει, ὅτι τὸ «πνεῦμα» ἢ ἡ συλλογικὴ ψυχὴ ὑστερεῖ τῆς οὐσίας εἰς τὴν «ἰσχὺν» (τ.ἔ. εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπικράτησιν τὸ Μινωικὸν ἢ «Πελασγικὸν» π.χ. — κατὰ τὸν Κλάγγες — στοιχεῖον τοῦ Μυκηναϊκοῦ ἢ ἥρωικοῦ), καὶ ἄρα — ἂν ἡ «ἰσχὺς» ληφθῇ ὡς ἀνάκλασις τοῦ ὄντος ἐν τῇ ἱστορίᾳ — εἰς ὀντολογικὴν προτεραιότητα.

Ἄν εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ «πνεύματος» κατὰ Κλάγγες ἐπανευρίσκωμεν τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ «ὑποκειμενικοῦ πνεύματος» τοῦ Ἐγέλου, διὰ τῆς ἐννοίας τοῦ «πνεύματος» τοῦ Δίλταῦ ἐπανερχόμεθα εἰς τὴν, Ἐγελιανὴν ὁμοίως κατὰ τὴν προέλευσιν, διάστασιν τοῦ «ἀντικειμενικοῦ πνεύματος». Ἀντικειμενικὸν πνεῦμα εἶναι, διὰ τὸν Δίλταῦ, ὁ «ἱστορικῶς νοούμενος κόσμος», τὰ ἀντικειμενικὰ προϊόντα ἑνὸς πολιτισμοῦ, εἰς τὰ ὁποῖα τὸ παρελθὸν ἐπιβιοῖ εἰς τὸ παρὸν καὶ δι' αὐτοῦ προετοιμάζει τὸ μέλλον². Ἀντικειμενικὸν πνεῦμα εἶναι κατὰ ταῦτα ἡ γλῶσσα, ἡ ἐθιμοτυπία, τὰ ἥθη, τὸ δίκαιον, ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία³. Ἀλλὰ ἡ ἔννοια αὕτη τοῦ πνεύματος εἶναι, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, κατὰ συμβεβηκὸς μόνον καὶ οὐχὶ κατ' οὐσίαν. Ἱστορία σημαίνει διάστασιν χρονικότητος, ἐν ἣ κοινωνίαι τινὲς (λαοί, ἔθνη κλπ.) διαφορίζονται τῶν λοιπῶν ἵνα ὑπερισχύσουν τῶν ἄλλων (π.χ. οἱ καλούμενοι ἱστορικοὶ λαοί, οἱ Ῥωμαῖοι, οἱ Ἄραβες, οἱ Εὐρωπαῖοι, κλπ., τῶν ἀγρίων ἢ φυσικῶν Ἀφρικανικῶν κοινωνιῶν) τὸ οὐσιῶδες ὅμως ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ χρονικότης, ἡ κοινωνικότης ἀντιθέτως (ἢ ἡ πνευματικότης) τὸ συμβεβηκὸς, ἐφ' ὅσον

1. L. Klages, τ. 3, τμ. 2: Das Weltbild des Pelasgerthums.

2. W. Diltheys, Gesammelte Schriften, Leipzig/Berlin 1921 κέξ., τ. VII, σσ. 146 κέξ., 208 κέξ.

3. W. Dilthey, ἔ.ἀ., σ. 208.

δλίγαι μόνον ἐκ τῶν πολλῶν κοινωνίαι διακρίνονται κατὰ χρόνον, ἵνα διαδραματίσουν ἱστορικὸν πρόσωπον.

Ὁ ὄρος « ἀντικειμενικὸν πνεῦμα », ὡς τὸν μεταχειρίζεται ὁ Δίλταυ, εἶναι εὐρύτερος τοῦ ἀντιστοίχου τῆς Ἑγελιανῆς φιλοσοφίας, διότι περιλαμβάνει οὐ μόνον τὰ προϊόντα τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, ὡς ἐκδηλοῦνται ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἀλλ' ἐπὶ πλεόν καὶ ἑκαίνα, τὰ ὁποῖα κατ' ἐξοχὴν θεωρεῖ ὁ Ἑγελος ὡς ὑπαγόμενα εἰς τὸ « ἀπόλυτον πνεῦμα », τὴν τέχνην δηλ., τὴν θρησκείαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν. Ἀποκαλύπτεται οὕτως ἀνάγλυφος ἡ σχετικότης τοῦ Ἑγελιανοῦ « ἀπολύτου », ἐφ' ὅσον ἀναγνωρίζεται, ὅτι ὁ, τι ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ, ἵνα ἐκφράσῃ ἐν τελικότητι τὸ νόημα τοῦ ὄντος, ἔχει μίαν σχετικὴν μόνον, ἱστορικῶς δηλ. ἀπλῶς προσδιωρισμένην ἀξίαν. Τῆς σχετικότητος ταύτης τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν προϊόν εἶναι καὶ ἡ εἰς τὴν θέσιν τοῦ « ἀπολύτου » εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Χάρτμαν ἀνακύπτουσα ἔννοια τοῦ « ἀντικειμενοποιημένου πνεύματος »¹. Διὰ τούτου ὁ Χάρτμαν νοεῖ τὰ σημαντικὰ ἀξιῶν μνημεῖα ἱστορικῶς τινος παρφημένου πολιτισμοῦ (π.χ. αἱ Πυραμίδες τῆς Αἰγύπτου, οἱ Γοτθικοὶ ναοὶ τοῦ Μεσαίωνος), τὰ ὁποῖα δὲν δύναται νὰ ὑπαγάγῃ εἰς τὸ ἀπόλυτον, ἐφ' ὅσον, ὡς αἱ ἀνώταται κρυσταλλώσεις τοῦ πνεύματος, εἶναι, κατὰ τὴν φαινομενολογικὴν του ἄποψιν, τὰ ἀσθενέστατα καὶ ἄρα τὰ ταχύτατα πάντων ἀποβάλλοντα τὴν προσκαίρως εἰς αὐτὰ ἐνσωματωθεῖσαν σημασίαν.

Ἐν κατακλειδί ἐπανέρχομαι εἰς ὁ, τι ἐσημείωσα ἐν ἀρχῇ, ὅτι δηλ. ἡ πολυσήμαντος χρῆσις τοῦ ὄρου ἐπὶ τόσον εὐρείας ἐκτάσεως — καλύπτει οὗτος, πράγματι, τόσον τὴν μεταφυσικὴν (« Ἄγιον Πνεῦμα »), ὅσον καὶ τὴν φυσικὴν (συλλογικὴ ψυχὴ, « κόσμος » καὶ κοινωνία), ὅσον, ἐπὶ τέλους, καὶ τὰς διαμέσους διαστάσεις (πνεῦμα ἐν Ἑγελιανῇ ἔννοιᾳ, σύνθεσις μεταφυσικοῦ καὶ φυσικοῦ ὄντος) — δὲν εἶναι δυνατὴ εἰμὴ καθ' ὁμωνυμίαν, ὅποτε ὁμοῦς ἐξαφανίζεται ἡ δυνατότης μιᾶς διὰ τὴν φιλοσοφίαν — ὡς καὶ διὰ πᾶσαν καθόλου ἐπιστήμην — τοσοῦτον ἀπαραιτήτου κυριολεξίας. Τὸ ἐπ' ἐμέ, δὲν ἠθελον θεωρήσει ὡς ἀπαράδεκτον τὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου ἀκόμη καὶ ὑπὸ τὴν Ἑγελιανὴν του σημασίαν, παρ' ὅλον ὅτι διὰ λόγους ἱστορικῆς ἀκριβολογίας (τοὺς ὁποίους ἀνέπτυξα ἀνωτέρω) ὡς καὶ ἔνεκα τῆς καθιερωμένης ἤδη στενῆς συσχετίσεως πνεύματος καὶ ὕλης, ψυχῆς καὶ σώματος, εἰς δύο δι' ἀλλήλων

1. N. Hartmann, Das Problem des Geistigen Seins, 2. έκδ., Berlin 1949, σσ. 406 κέξ.

συμπληρούμενα, και ούτω προσδιορίζοντα την φυσικήν πραγματικότητα (reales Sein), ζεύγη έννοιων θά προετίμων την γενίκευσιν της φαινομενολογικής σημασίας, η οποία άλλωστε είναι και η όσημέραι κερδίζουσα έδαφος¹. Έκείνο όμως, το όποιον νομίζω, ότι πρέπει να αποφευχθῆ, είναι η όμωσυμία, η διά μιᾶς και της αὐτῆς λέξεως ύποδήλωσις άσυμβιβάσιων μεταξύ των πραγμάτων². Βεβαίως ό καλλίτερος όλων τρόπος διά να διατηρηθῆ το σημερινόν πολυσήμαντον του όρου χωρίς και τᾶ άτοπα της παρομοιούσης όμωσυμίας θά ήτο ό χαρακτηρισμός ως « πνεύματος » αὐτῆς ταύτης της ύπερτάτης πραγματικότητας και του έσχάτου νοήματος, το όποιον άνακαλύπτει ό άνθρωπος εις το όν. Τοιοῦτον τι έπιχειρεῖ σήμερα η καλουμένη « φιλοσοφία του πνεύματος », Γαλλικῆς προελεύσεως (René Le Senne, Louis Lavelle), η οποία λαμβάνει το είναι κατά συνωνυμίαν, οὐχι δηλ. πλέον όμωσυμως, *aequivoce*, ως έχον δηλ. πρὸς τᾶ όντα το « όνομα μόνον κοινόν », αλλά συνωνύμως, « *univoce* », του όποιου δηλ. πρὸς τᾶ όντα « *τό τε όνομα κοινόν και ό κατά τοόνομα (λόγος) της ούσίας ό αὐτός, οίον ζῶον ό τε άνθρωπος και ό βοός* »³. Το είναι άνακαλύπτεται, κατά τον Lavelle⁴, διά μιᾶς « πνευματικῆς οικειότητος » (*intimité spirituelle*), έν τῆ όποιᾶ άποκαλύπτεται ως μία ένιαία ένέργεια (*acte*) συνδέουσα τον Θεόν με τᾶ όντα. Το πνεῦμα, έπομένως, νοεῖται ως η συνειδητῆ καταστᾶσα ένέργεια, εις την όποιαν συμμετέχει ό κόσμος. Χωρίς να δύναμαι να εισέλθω ένταῦθα εις μίαν λεπτομερῆ κριτικήν

1. Έκ των συγχρόνων Έλλήνων φιλοσόφων ό Κ. Σπ ε τ σ ι έ ρ η ς, 'Οντολογία και φιλοσοφία της ύπαρξεως, 'Αθήναι 1956, σ. 109 κέξ., κλίνει πρὸς την φαινομενολογικήν έρμηνείαν του πνεύματος, ει και με ίσχυράν Έγγελιανήν άπόκλισιν (σ. 114 κέξ.), ό 'Ι. Θε ο δ ω ρ α κ ό π ο υ λ ο ς, Είσαγωγή εις την Φιλοσοφίαν, τεύχ. Β', σ. 1 κέξ., πρὸς την διαλεκτικήν-έγγελιανήν. Έκ των παλαιότερων άξιος μνείας είναι ό 'Α. Μ α κ ρ ά κ η ς, θιασώτης του τρισυνθέτου του ανθρώπου (« Το τρισύνθετον του ανθρώπου » 1882) εκ σώματος, ψυχῆς και πνεύματος (Θεσσ. α' 5, 23), εκ των όποιων τᾶ μεν δύο πρῶτα έχει ό άνθρωπος κοινά με τᾶ ζῶα, το πνεῦμα όμως λαμβάνει, μόνος αὐτός, εκ Θεου.

2. Π.χ. η διάκρισις « πνεύματος » και « γράμματος » (Ρωμ. 2, 29) άνάγεται εις την αντίθεσιν (νεκρᾶς) ύλης η γράμματος και πνεύματος ζωῆς, διά του όποιου ζωοποιεῖται έν κείμενον (πρβ. άνωτ. ύπό 4) άντιθέτως το « πνεῦμα » ως εύφυολόγημα (και « πνευματώδης άνθρωπος » κλπ.) είναι έπιφανόμενον της κοινωνικῆς συναναστροφῆς και άρα της « συλλογικῆς ψυχῆς » (άνωτ. ύπό 5) « πνευματικός άνθρωπος » είναι ό συμμετέχων εις την έκδήλωσιν του « άντικειμενικοῦ πνεύματος » κ.ο.κ.

3. 'Αριστοτ. Κατηγορίαι, 1 1α 1-12.

4. L. L a v e l l e, De l'Étre, Paris 1947, σ. 214 κ.ά.

τῆς κατευθύνσεως ταύτης, ἐν παρόδῳ παρατηρῶ, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία διαφόρως ἐξέφρασε τὸ « μέγιστον μάθημα », τὴν τελικὴν δηλ. ἐμπειρίαν τοῦ ἐσχάτου νοήματος. Ἡ λέξις, τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίησεν, εἶναι ὁ « ἔρως », ὅρος ὁ ὁποῖος συνεδέθη ἀνέκαθεν, δικαίως ἐν μέρει, ἀλλὰ καὶ ἐν μέρει ἀδίκως, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Πλάτωνος. Δικαίως, ἐφ' ὅσον πρῶτος ὁ Πλάτων εἰς τὸ « Συμπόσιον » ἀνήγαγε τὸν ἔρωτα ὄχι εἰς μίαν ἀπλὴν ἐπαφὴν τῆς σαρκός, ἀλλ' εἰς μίαν ἀνάτασιν καὶ θέαν τοῦ ἀπολύτου. Ἀδίκως, διότι ὁ ἔρως θεωρεῖ μὲν τὸ ἀπόλυτον εἰς τὸ κάλλος, ἀλλ' ὄχι καὶ ἐπέκεινα τῆς συγκεκριμένης μορφῆς. Τὸ κάλλος ὅμως ὡς μία ὡραία μορφή δὲν εἶναι βίωμα ταυτότητος δι' ἐπαφῆς, τ.ἔ. κοσμικῆς καὶ ἄρα « πνευματικῆς » ἁρμονίας, ἀλλ' ἐμπειρία ταυτότητος ἐξ ἀποστάσεως, ἐνόητος θεάσεως διαφοριζούσης ἀπίερωσ τὸ θέαμα τοῦ θεωμένου. Ὁ ἔρως ἀποκαλύπτει τὸ ἐν ἐν τῇ ἐσωτερικῇ διαφορᾷ του ὡς ἄχραντον μορφήν λυτροῦσαν μακρόθεν, ὅπως περίπου λυτροῖ ἡ ἐποπτεία τὸν μύστην. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία δὲν δύναται ὡς ἄλλαι νὰ χρησιμοποίησῃ τὸ « πνεῦμα » ἐν συνωνύμῳ ἐννοίᾳ. Ἔπεται ἄρα γε ἐκ τούτου καὶ ὅτι ἔρως καὶ πνεῦμα εἶναι ἀντίφασις ; Εἰς τὴν ἔρωτικὴν θέαν τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι ἀπὸν, ἐφ' ὅσον παρίσταται ὡς κοινωνία βλεμμάτων, συνάντησις, κοινωνία ἐν τούτοις, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ φύσις (καὶ ἄρα καὶ τὸ πνεῦμα) συνέπεσε τελικῶς μὲ τὸ αἰώνιον τῆς μορφῆς.

ΔΗΜ. Ι. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ